

З ІСТОРИЇ АРХЕОЛОГІЇ

СЕРГІЙ ГАМЧЕНКО (1860–1932): ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ З ОСОБОВОГО АРХІВУ КРИЗЬ ПРИЗМУ НОВІТНЬОГО РОЗГЛЯДУ ТВОРЧОГО ЖИТТЄПИСУ ВЧЕНОГО

Андрій ФРАНКО¹ , Оксана ФРАНКО²

¹ Інститут Івана Франка Національної академії наук України,
вул. Драгоманова, 18, 79005, Львів, Україна,
e-mail: andrij.fran@gmail.com

² Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: oksanafranko39@gmail.com

Кризь призму сучасного розгляду науково-творчої біографії українського археолога, історика, етнолога, краєзнавця, публіциста, музеєзнавця, «товариша голови» Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАКу) при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) Сергія Спиридоновича (Свиридовича) Гамченка ґрунтовно досліджено, проаналізовано та переосмислено матеріали його особистого архіву, які зберігаються в особовому фонді (ф. № 3) Наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ) (Київ, фонд № 3). А також представлено в широких межах позачасового полілога вчених й епох відомості про діяльність невтомного науковця з інших офіційних архівів, рукописних збірок, численних публікацій відомих фахівців з історії, археології, джерелознавства. Зазначено, що архівний фонд С.Гамченка складається здебільша із зібрання наукових рукописів, пов'язаних переважно з археологічними дослідженнями пам'яток на теренах України та Росії, присвячених питанням організації і проведення археологічних розкопок. Тут виявлено також епістолярій С. Гамченка, службові та доповідні записки з організації музейної справи в Україні, роботи ВУАКу, записники, службові документи, фото- й інші «візуальні» матеріали, колекції книжково-журнальних і газетних текстів тощо. Констатовано, що лівова частка цих джерелознавчих «паперів» досі не опублікована.

Опрацьовано також маловідомі архівні матеріали С.Гамченка з Наукового архіву Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Російської академії наук (ІА РАН). На основі студіювання архівних та історіографічних джерел зроблено спробу правдивого, комплексного, цілісного відтворення суспільно-біографічних аспектів і творчих особливостей літопису життя та наукової діяльності неординарного вченого. Приділено значну увагу конкретним, подекуди контрверсійним питанням науково-джерельної «біографістики», насамперед важливим просопографічним нюансам остаточного з'ясування точних дат та місць народження і смерті С.Гамченка (а також встановлення її медичної причини).

Окреслено проблемно-тематичне коло наукових інтересів С.Гамченка: від палеоліту, неоліту, доби бронзи до часів Київської Русі. Акцентовано значну увагу на тому, що вчений відкрив 45 пам'яток трипільської культури на Південному Бузі, проводив різноманітні археологічні розкопки на Східній і Південно-Східній Волині, Поділлі, Київщині, Черкащині, Дніпропетровщині, а також на Харківщині, Одещині, Бессарабії та в інших місцях України і на теренах Росії (район Фінської затоки поблизу м. Сестрорецька неподалік Санкт-Петербурга).

Стверджено, що документи й архівні матеріали, пов'язані з життєписом С. Гамченка, – невід'ємна складова української культурної спадщини і слугують важливим автентичним, фактологічним джерелом для повноцінного цілісного студювання багатогранної історії розвитку археології, етнографії, етнології та музеєзнавства на теренах України наприкінці XIX – у першій третині XX ст.

Ключові слова: Сергій Гамченко, історія археології, музеєзнавство, етнографія, краєзнавство, етнологія, Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), епістолярій, інтелектуальна спільнота.

Актуальність представленої праці, наукова новизна її теми зумовлені науковою доцільністю подати важливу для української історіографії, цілісну, інтертекстуальну, фактологічну інформацію та власні концептуальні міркування і висновки про діяльність С. Гамченка та представників української інтелектуальної спільноти кінця XIX – першої третини XX ст. А також спричинена суспільно-культурологічною потребою на високому науково-організаційному рівні вшанування непересічної постаті українського академічного середовища (зокрема і ґрунтовними аналітично-синтетичними, джерелознавчими публікаціями узагальненого новітнього дослідження життєвого шляху і науково-практичної діяльності «винуватця торжества») – видатного українського археолога Сергія Гамченка, якому 7 жовтня 2020 р. виповнюється 160-річчя від дня народження. Його ім'я повинно повноправно, цілком заслужено, офіційно увійти до національної плеяди видатних українських учених. Оригінальність висвітлення проблематики архівознавчої розвідки полягає у комплексному контекстуальному аналізі наявних особових матеріалів археолога й історіографічного доробку, присвяченого вченому.

Мета – на основі архівних та історіографічних джерел, відомостей у документальній і концептуальній площинах їх аналізу й переосмислення здійснити спробу цілісної реконструкції та об'єктивного віддзеркалення складових аспектів правдивого, комплексного, узагальненого, доволі широко «закроеного» відтворення біографічних і творчих особливостей літопису життя і наукової діяльності неординарного дослідника С. Гамченка. Це видається доцільним задля широкої популяризації, пропагування, остаточної «реабілітації» та утвердження в академічному світі несправедливо проскрибованого і призабутого в тоталітарні часи вченого та цілком правомірного залучення його ще й досі подекуди надто контрверсійно, не завжди коректно інтерпретованої, недоречно, інколи доволі заплутано, суперечливо потрактованої персоналії до Пантеону визначних українських науковців.

Сергій Спиридонович (Свиридович) Гамченко (7.10.1860–6.10.1932; за альтернативними, менш вірогідними, застарілими даними: 7.10.1859 – 1934) народився в містечку Ратне Ковельського повіту Волинської губернії (тепер – смт Ратне Ратнівського р-ну Волинської обл.) у родині професійного військового російської армії, учасника Кримської, чи як тоді висловлювалися «Севастопольської», війни, дворянина у другому поколінні [Кондратюк, Тарабукін, 1995, 25 серпня; Костриця, 2006, с. 366; Оглоблин, 1959; Ляшко, 2012, с. 115; Бонь, 2019, с. 410]. Варто відразу ж зауважити, що рід Гамченків по чоловічій лінії від діда-прадіда складався з «кадрових» військових. Дитячі роки допитливий спраглий до знань хлопчик провів у Житомирі, серед його вчителів був, зокрема, відомий педагог Яблонський, який щиросердно й послідовно «прищепив» йому любов до науки та самоосвіти [НА ІА НАНУ, ф. 15, спр. 29, арк. 1].

У біографічних документах подано декілька дат народження Сергія Спиридоновича (Свиридовича) Гамченка. До речі, перейменування на мовознавчо споріднену назву «Свиридович» її носій здійснив із міркувань особистої безпеки вже на схилі життя – 6 квітня 1923 р., коли персональні дані про нього як підозрілої особи – «бывшого белого офицера» – потрапили до корпоративно утаємниченої «від зайвих очей» правоохоронної картотеки Вовчанського Головного політичного управління (ГПУ) Харківської обл. Актуалізувати ризиковану зміну патроніму (ім'я по батькові) довелося С. Гамченку в умовах перманентного політично упередженого переслідування-перевірки його непересічної персоналії та трьох його

братів-генералів (кадрових бойових офіцерів) із боку конспірологічно налаштованої радянської влади. Він написав два варіанти автожиттєпису (1927 і 1928). В автобіографії 1928 р. помилково зазначав, що «народився 7 жовтня 1859 р. в українській бідній численній родині на Волині» [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 815, арк. 3] у м. Ратному Ковельського повіту Волинської губернії. У послужному списку його батька Спиридона Григоровича, за генеалогічно-реконструкційними спостереженнями Світлани Ляшко й іншими достовірними джерелами, зокрема публікаціями Олександра Тарабукіна, Владислава Берковського [Тарабукін, 2012, с. 79–80; Берковський, 2016, с. 5] щодо з'ясування заплутаних просопографічних аспектів його життєпису та відтворення «колективної» «збірної» біографії його роду [Ляшко, 2012, с. 115], чітко й недвозначно вказано: *Сергій народився 7 жовтня 1860 р.* (за старим стилем) [ДАЖО, ф. 146, оп. 1, ч. 2, с. 21], що підтверджує також автентичний запис у метричній книзі церкви Різдва Богородиці містечка Ратного [Кондратюк, Тарабукін, 1995, 25 серпня]. До речі, один із варіантів автобіографії С. Гамченка, за дослідженнями відомого сучасного вченого О. Боня, зберігається у фонді дійсного члена ВУАН, мистецтвознавця і голови ВУАКу при ВУАН О. Новицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 815, арк. 3].

Потрібно зауважити, що в автобіографії (Curriculum vitae), яку заступник голови ВУАК при ВУАН (від грудня 1927 р.) С. Гамченко написав українською мовою 1928 р., учений також конкретно, чітко й доволі лаконічно схарактеризував царину та практичну методологію реалізації своїх наукових інтересів в археології, означену, «головним чином, древнім побутом і мистецтвом, через пошук оптимальних методів розкопок могил, культурних шарів (стоянок, печер, городищ, некрополів, гробниць і окремих пам'яток різних культур)». Наукові уподобання, проблемно-тематичні зацікавлення вченого ілюструють також промовисті заголовки деяких його праць, зокрема дослідження «Археологічні першоджерела, їх реєстрація та способи і засоби їх охорони» (1915, 1925) [Гамченко, 1925, с. 1–27; Ляшко, 2011, с. 233].

С. Гамченко [Гамченко, 1963, с. 8–11], який спершу навчався у Володимирській київській військовій гімназії (1872–1879), у 1876–1880 рр. «паралельно» також зумів здобути різновекторні знання на фізико-математичному й історико-філологічному факультетах Київського університету св. Володимира (вечірні відділення), а пізніше – історичну освіту в Московському університеті (1881–1882).

Під впливом українського історика-«класика» Володимира Антоновича молодий перспективний студент розпочав практичну археологічну діяльність у 1878 р., відгукнувшись на запрошення корифея і керівника експедиції взяти участь спершу в ролі «постійного спостерігача» у розкопках давньослов'янського (древлянського) курганного могильника поблизу м. Житомира (передмістя «Мальованка») [Костриця, 2006, с. 366]. Закінчивши в 1881 р. Третє військово-Олександрівське училище в Москві (навчався з 1879 р.), у якому поряд із випускником училися такі в майбутньому відомі діячі (чиї імена пізніше будуть «закарбовані» на історико-культурологічних «скрижалях» та у військово-політичних «анналах»), як Микола Юденич, Олександр Купрін, Сергій Каменев, Михайло Тухачевський, Сергій Гамченко одержав звання прапорщика артилерії та був скерований на службу до м. Рівне у 32-гу піхотну дивізію 11-го армійського корпусу. До слова, саме в цьому військовому підрозділі в 1892 р. його удостоїли звання штабс-капітана. Перебуваючи на службі, С. Гамченко натхненно займався самоосвітою, здійснюючи археологічні дослідження під час літніх відпусток. Так, у 1882 р. та 1883 р. взяв участь у науково-практичному студіюванні неолітичних культур Прибалтики поблизу міст Вільнюса й Даугавпілса, а в 1884–1885 рр. досліджував дюни неподалік м. Києва. За їхніми результатами у 1886 р. здобув право на проведення самостійних археологічних досліджень [Берковський, 2016, с. 5].

Принагідно зауважимо, що він добросовісно служив офіцером в імперських армійських лавах упродовж понад 30 років (до 1917 р.), щоправда, у 1909 р. вийшов у відставку, але був мобілізований до війська в роки Першої світової війни. Забігаючи наперед, доцільно

акцентувати увагу на тому, що знайомство С. Гамченка з названими вище персоналіями, котрі пізніше стали одіозними діячами, «ворогами народу» в часи свавільного панування радянської влади, призвело до його переслідувань із боку тоталітарного режиму як нібито «неблагодійної і підозрілої людини».

Рис. 1. Археолог Сергій Свиридович Гамченко (1860–1932)

Fig. 1. Archaeologist Serhiy Svyrydovych Hamchenko (1860–1932)

Генерального штабу) Євгена Спиридоновича (1878–1931). У липні 1918 р. генерал-хорунжий Є. Гамченко став начальником штабу Сердюцької дивізії, сформованої за наказом гетьмана Павла Скоропадського. Під час антигетьманського повстання генерал перейшов на військово-політичний бік Директорії УНР (Української Народної Республіки), у 1920 р. емігрував до Польщі, де, за контроверсійними даними, перебував, найвірогідніше, у таборах (зокрема в м. Каліш) інтернованих бійців Армії УНР.

Існує водночас суперечлива інформація з російської енциклопедичної праці «Белое движение» («Білий рух») та здебільша російських довідників і деяких археографічних джерел щодо можливої еміграції братів Івана та Євгена Гамченків із Новоросійська до Югославії наприкінці січня 1920 р. на пароплаві «Ганновер», причому нібито Євген опинився в Югославії у травні 1920 р., а вже в липні того ж року вступив до Армії УНР [Волков, 2002, с. 121]. Однак такі неузгоджені й неперевірені «дані» не мають необхідної доказової бази – достовірного документально-аналітичного підґрунтя [Ляшко, 2012, с. 132, 141–145].

У квітні 1923 р. Є. Гамченко повернувся на українські терени, вступивши до лав РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії), викладав в Іркутській і Сумській піхотних школах, пізніше перебрався на постійне проживання до Києва, де став викладачем у вищій об'єднаній школі командирів РСЧА ім. С. Каменєва (у серпні 1924 р.), а після закінчення військової служби викладав у Київському інституті обміну і розподілення [Трембіцький А. А., Трембіцький А. М., 2011, с. 148–149], завідував військовим кабінетом Медичного інституту в Києві (з 1927 р.) [Ляшко, 2012, с. 134]. 12 січня 1931 р. відбувся арешт Є. Гамченка, а вже

Зазначимо, що доволі жорстких репресій від більшовиків зазнали його брати-офіцери з військової династії Гамченків (Іван, Дмитро та Євген), які дослужилися генеральських чинів у різні (царські, білогвардійські й революційні, національно-визвольні) історичні періоди [Литвин, Науменко, 2007, с. 63–64; Тинченко, 2007, с. 100–101]. За документальними джерелами, троє з шести братів Гамченків (Дмитро, Іван, Євген) вступили до Армії Української держави [Ляшко, 2012, с. 149].

У поданий нижче стислий родовідний екскурс доречно принагідно додати декілька промовистих показових штрихів до змалювання «збірного портрета» видатного армійського сімейства в історії України, коротко згадавши, зокрема, про бойового офіцера Івана Спиридоновича Гамченка (у списках генералів і полковників Генерального штабу царської армії фігурує як генерал-майор Білої армії (Південь), подальший життєвий шлях якого губиться у темних заплутаних лабіринтах різних архівно-публіцистичних відомостей і суб'єктивних згадок), та окресливши «ескізно» драматичну долю молодшого брата Сергія Гамченка – генерал-майора російської (царської) армії (Миколаївська військова академія

24 червня колишнього високопоставленого імперського офіцера й генерала Армії Української держави розстріляли чекісти [ДА СБ України, ф. 6, спр. 67093, ФП. Т. 3099: «Архівно-слідча справа Гамченка Є. С.»], опираючись на матеріали сфабрикованої кримінальної справи «Військово-офіцерська контрреволюційна організація» під кодовою назвою «Весна» [Білокінь], про перебіг якої можна довідатись із матеріалів подвійних номерів – першого і другого спецвипусків науково-документального журналу «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ», що вийшли у 2002 р. [«Справа “Весна” 1930–1931 рр. – за документами Державного архіву Служби безпеки України» 2002, № 1(18), с. 377 (тут ідеться про брутальну «ліквідацію» генерала Євгена Гамченка), № 2(19)].

Отож, життєвий шлях чотирьох братів-офіцерів Гамченків (зокрема і Сергія, про складну долю якого мовитиметься далі) склався доволі трагічно, що було закономірним явищем і власне за часів існування нещадної репресивної суспільно-політичної машини, яка «перемелювала», немовби безжалісний міфологічний Молох, мільйони власних громадян у жорстких лещатах сталінської терористичної системи функціонування тоталітарної людиноненависницької радянської держави, не дивує [Білокінь, 1999, с. 225–233].

У Житомирі у вільний від служби час С. Гамченко з великим ентузіазмом продовжував археологічні дослідження та склав «Хронологічно-систематичний каталог Житомирської російської публічної бібліотеки» (1888).

За сприяння В. Антоновича [Антонович, 1900, с. 1–130; 1886, № 87] С. Гамченко (вже незалежно від учителя й інших археологів) із 1886 р. почав розкопувати Житомирський могильник (у передмісті «Мальованка»), а з 1889 р. самостійно досліджував житомирські групи могил, городища й могильники вздовж річок Корчувата [Гамченко, 1897, с. 89–156], Случ (права притока р. Горинь (басейн р. Прип'яті)) [Гамченко, 1901, с. 355–404; 1898; Русанова, Алихова, 1963, с. 39–50], неподалік с. Студениця (в ур. Стуга) (тепер – Коростишівського р-ну Житомирської обл.) [Гамченко, 1899, с. 3–93]. У 1886–1903 рр. дослідник невтомно й системно здійснював розкопки в Житомирському регіоні. У 1888 р. вийшла його перша, доволі гучна, академічна публікація під заголовком «Житомирский могильник. Археологические исследования Житомирской группы курганов» [Гамченко, 1888а, № 68, 70, 72, 74, 81, 86, 88; 1888б, с. 1–124] (поряд із додатком до цієї студії під назвою «Альбом рисунков и чертежей, планов и карт...» [Гамченко, 1888, с. 1–40]). Праця одержала позитивні концептуальні відгуки та доволі широкий резонансний розголос в академічному світі, зокрема схвальні науково-критичні огляди, що їх оприлюднили авторитетні фахівці: відомий впливовий музеєзнавець, археолог Микола Біляшівський [Беляшевский, 1889, с. 656–658], визнаний археолог Карл Болсуновський [Болсуновский, 1890] та інші знані рецензенти. Молодий учений отримав також вітальний лист від голови Імператорської археологічної комісії у 1886–1917 рр. графа Олексія Бобринського. Це було глибоко наукове дослідження з новаторськими підходами та самостійним поглядом щодо постановки і студювання різноаспектних фахових специфічних питань, зокрема перспективний учений встановив факт захоронень древлян, за висловом В. Антоновича, у дерев'яних «колодках-гробах» [НА ІА НАНУ, ф. 15, спр. 29, л. 5].

Деякі артефакти з розкопок передано для зберігання до Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира (огляд його фонду оприлюднив один зі співавторів пропонованого дослідження в 1991 р. у першому випуску журналу «Археологія») [Франко О., 1991, с. 145–147], яким упродовж майже 30 років керував В. Антонович. Найвартісніші меморіальні речі відправлено до Петербурга «на осмотрение государя императора».

Отже, впродовж 1889–1895 рр. С. Гамченко послідовно, системно та цілеспрямовано досліджував слов'янські пам'ятки X–XII ст. у басейні р. Корчуватої та поблизу с. Студениця (Соколова гора) в Житомирському повіті, допомагаючи В. Антоновичу збирати матеріали до «Археологічної карти Волинської губернії» [Антонович, 1900, с. 1–130; Швидкий, 2004, с. 48]. Продовжуючи розкопки курганних могильників [Моця, 1993, с. 69–71] із трупоспаленнями

доби бронзи в селах Псищі та Крошня (неподалік Житомира), С. Гамченко проводив практичні розвідки (1895–1896) з метою аргументованого встановлення меж поселень древлян.

31 травня 1899 р. науковця обрали дійсним членом Волинського губернського статистичного комітету.

Здійсненню планомірної, систематичної, цілеспрямованої науково-практичної діяльності С. Гамченка [Толочко, 2015, с. 377–378], що об'єктивно потребувала мисленнєвого спокою, невпинної концентрації інтелектуальних і психофізичних зусиль на експедиційно-польовій та едиційно-камеральній праці, об'єктивно перешкоджала військова служба. В одному з листів він із певним скепсисом і душевною прикрістю й гіркотою зазначав: «... напевно кину неспокійну службу, яка, по-перше, заважає, а, по-друге, здавна не до душі» («... вероятно, брошу неспокойную службу, которая, во-первых, мешает, и, во-вторых, – с давних пор не по душе») [Кузнецова, Линка (Геппенер), 1963, с. 14].

У 1900 р. С. Гамченко став одним із членів-організаторів (фундаторів) науково-культурологічної спільноти краєзнавчого спрямування – Товариства дослідників Волині, а в 1901 р. – його почесним членом [Костриця, 2001, с. 55–56, 71–73, 114–116]. Разом із такими відомими 12 розробниками основного документа товариства, як П. Сидоров, Я. Яроцький, О. Фотинський, історик М. Коробка й інші конструктивно налаштовані діячі, С. Гамченко склав ще у квітні 1897 р. остаточну редакцію статуту, який через зволікання графині П. Уварової був затверджений Міністерством внутрішніх справ лише 1900 р.

У 1897 р. офіцера С. Гамченка перевели за службовою доцільністю до м. Рівного. Оскільки вчений з об'єктивних і суб'єктивних причин не зміг особисто бути на XI Археологічному з'їзді (1899), то реферат науковця виголосив В. Антонович (згодом на основі тексту доповіді опубліковано дослідження автора під назвою «Раскопки в бассейне р. Случи» у збірнику праць з'їзду) [Гамченко, 1901, с. 355–404]. У цьому контексті варто зазначити, що всебічно простудійовані, текстологічно та візуально-окреслено (графічно) «екстрапольовані», науково описані в щойно вказаній розвідці ранньослов'янські пам'ятки пізніше одержали термінологічне, понятійно-категоріальне найменування «культури корчаківського [корчацького] типу» [Петров, Шмидт, 1963, с. 16–38], або «житомирської культури» [Русанова, Алихова, 1963, с. 39–50], притаманної «археологічній карті» історичної генези Волинського Полісся [Нестеренко, 2000, с. 328–330].

У 1902 р. С. Гамченко став членом-кореспондентом Київського товариства старожитностей і мистецтв та увійшов до складу Історичного товариства ім. Нестора-Літописця [Гамченко, 1993, с. 353].

У 1903 р. на короткий час С. Гамченка переводять знову до Житомира, а відтак – на Південь України, де він проводить розкопки поблизу м. Очакова. Тут дослідник написав науковий реферат «Очаковские грушевидные погребения». Варто зазначити, що в Науковому архіві ІА НАНУ зберігається ця маловідома в науковому середовищі новаторська нешаблонна історико-археологічна праця [ІА ІА НАНУ, ф. 15, спр. 29].

У 1904 р. С. Гамченко «в чині» підполковника переведений «по службі» до м. Сестрорецька (неподалік Петербурга) на посаду полковника Головного артилерійського управління [Мезенцева, 1997, с. 138; Берковський, 2016, с. 5], де у вільний час продовжив дослідницьку працю, здійснюючи археологічні розкопки курганів на півдні Карельського перешийка в районах Сестрорецька, Фінської затоки та басейнів рік Чорної і Сестри. Тут відкрив неолітичні поселення й могильники (1905–1908) [Науковий архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Російської Академії наук (далі – НА СПбВ ІА РАН), ф. Р-І, од. зб. 85; 85/1409, папка № 3, табл. 52–99; папка № 4, табл. 100–150; 178; 302; 308, 314, 392, 415, арк. 44, 46].

У 1908 р. учений послідовно та системно проводив розкопки могильників у Луганському повіті (в басейні р. Луги) поблизу Петербурга [Макаревич, 1960, с. 142]. У Науковому архіві

Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології РАН збереглися плани, профілі культурних шарів давнього поселення, фотографії [НА СПбВ ІА РАН, ф. Р-І, арх. 178, арк. 1–27].

7 грудня 1907 р. у Петербурзі на загальних зборах «підполковника артилерії» С. Гамченка обрали членом-співробітником Російського імператорського археологічного товариства. На тому ж таки велелюдному засіданні були також удостоєні високої честі обрання до престижного складу членів-співробітників відомий учитель із Чернігівщини Семен Гатцук і знаний археолог Вікентій Хвойка (Хвойко). За автентичними даними протоколів «сходин» фахової академічної спільноти спостерігаємо текстографічне відображення послідовного ряду значних науково-практичних досягнень українських учених Ф. Вовка [Франко А., Франко О., 1997, с. 19–21; Франко О., 2006, с. 30–47; Франко О., 1997, т. 4, с. 11–237; Франко О., 2001, с. 1–379], П. Єфименка [Франко О., 1984, с. 143–145], М. Макаренка [Франко А., Франко О., 2013а, с. 75–81], С. Жебельова, М. Реріха й ін. [НА СПбВ ІА РАН, ф. Р-І, арх. 314, арк. 6; арх. 302, 308, 415].

У 1911 р. С. Гамченко закінчив ще й Петербурзький археологічний інститут (у 1913 р. став його членом-співробітником), у якому того ж року успішно захистив дисертацію на тему «Дюнні неолітичні стоянки на березі Фінської затоки» [Кузнецова, Линка (Геппенер), 1963, с. 13–14]. Варто зауважити, що в 1909 р. військовослужбовець вийшов у відставку і повернувся в Україну. Тоді ж (упродовж 1909–1913 рр.) С. Гамченко-науковець за дорученням Імператорської археологічної комісії та Імператорського російського археологічного товариства проводив археологічні дослідження в окремих поселеннях у Бессарабії, Волині, Київщині, Одещині, Поділлі, Херсонщині [Ляшко, 2004, с. 114; Майданюк]. Найбільше часу [Miller M., 1956, р. 30, 51, 53, 176] проводив розкопки на центральних і південних теренах України – в басейні р. Південний Буг (у Балтському, Ольгопольському, Брацлавському повітах), де йому поталанило протягом 1909–1913 рр. відкрити 45 пам'яток, більшість із яких належать до трипільської культури. У 1909 р. учений здійснив розкопки (стаціонарні) Немирівського городища скіфської епохи, т. зв. Великих валів, – одного з найбільших городищ на українських теренах [НА СПбВ ІА РАН, ф. Р-І, од. зб. 302, арк. 21; Ляшко, 2004, с. 113–114].

До слова, археологічній діяльності Сергія Гамченка на Поділлі знаний історик, етнограф, археолог, мистецтво- та музеєзнавець, протоєрей Юхим (Євфимій, Євфим, Єфим) Йосипович (Осипович) Сіцінський (1859–1937), автор двох концептуальних позитивних рецензій на дослідження колеги (одну з яких оприяднено 1901 р. у «Записках НТШ» [Сіцінський, 1901, с. 4–5]), присвятив такі науково красномовні рядки у праці «Начерки з історії Поділля» (1920): *«На Поділлі таких наукових дослідів робилося небагато ..., знайдено стоянки кінця неолітичної доби з глиняними хижачками, з розписним посудом, з так званими похоронними “точками” (площадками). Це – села Івахнівці й Сирватинці Кам'янецького повіту, Крутиброди Летичівського повіту, Кринички й Коритна Балтського повіту й містечко Немирів Брацлавського повіту. Коло с. Крутиброд ... робили археологічні досліді в 1906 р. відомий дослідник київської старовини первісного характеру В. Хвойко [Вікентій Хвойка – А. Ф., О. Ф.] та К. Химірський... В с. Криничках Балтського повіту в 1892 р. розкопував стоянки первісної людини проф. Антонович ... Коло того ж села Криничок у 1909–1910 рр. досліджував стоянки трипільської культури С. С. Гамченко. Тут же він знайшов і культури пізніші – гальштадську і лятен. Той же археолог [мовиться про Сергія Гамченка – А. Ф., О. Ф.] у тих же роках знайшов і досліджував три “глиняних точки” (площадки) трипільського типу в селі Коритна Балтського повіту. Коло містечка Немирова Брацлавського повіту в 1909 р. розкопував велике городище той же С. С. Гамченко ..., знайдено стоянки трипільського типу...»* [Сіцінський, 1920, с. 12–13; Трембіцький А. М., 2010, с. 684–685; Трембіцький А. А., Трембіцький А. М., 2011, с. 150].

Принагідно зазначимо, що С. Гамченко також був членом-співробітником Казанського товариства історії та старожитностей.

У науковому архіві Інституту археології РАН (в його відділенні в м. Санкт-Петербург) зберігаються звіти, креслення, ілюстрації та інші документи розкопок С. Гамченка 1909 р. у

Київській і Подільській губерніях [НА СПБВ ІА РАН, ф. Р-І, 1909, од. зб. 85, 85/1409, папка № 3, табл. 52–99; папка № 4, табл. 100–150]. Ці раритетні матеріали частково були опубліковані в 1926 р. у «Збірнику трипільської культури на Україні» [Гамченко, 1926, с. 31–41]. Отож, у 1909–1913 рр. науковець обстежив трипільські пам'ятки в суміжних районах поблизу Балти, Тульчина, Немирова й інших місцевостей Поділля, на узбережжі Південного Бугу й теренах Північної Таврії. Йдеться, зокрема, про цілеспрямовано (за археологічним «сценарієм», із науковою метою) «розриті могили» (за Т. Шевченком) під Чаплинкою й Каховкою, що засвідчили поселення оріїв і міграцію кімерійців – стародавнього кочового народу, який жив на території Північного Причорномор'я.

Під час Першої світової війни С. Гамченко як полковник запасу, мобілізований до російської армії, служив у чині «генерала по приказу» в Казані (був заступником начальника на пороховому складі), а в 1914–1917 рр. брав участь у розкопках Болгарського городища (Булгар) поблизу м. Казань (тепер – столиці Татарстану у складі Російської Федерації) [Давиденко, 2018].

Після революційних подій 1918 р. С. Гамченко повернувся до рідного Житомира, де з 19 червня 1919 р. по 1923 р. працював на посаді завідувача відділом (археологічного профілю знань) Волинського науково-дослідного музею. У його особистому архіві збереглися матеріали про музейну діяльність ученого й тогочасні праці науковця («Археологические первоисточники Житомира и его окрестности», «Житомир по источникам доисторической археологии», «Доисторический человек г. Житомира», «Древнее христианское кладбище в г. Житомире», «Исторический очерк Житомира»). Ці й інші фахові дослідження С. Гамченка, зокрема неопублікована праця «Старий Житомир» (1926), що є вагомим джерелом для краєзнавчого вивчення Житомира й Житомирщини, не втратили науково-пізнавального значення [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 7–9, 48, 51–53, 56, 97].

У 1919–1923 рр. С. Гамченко досліджував навколишні райони Житомира, обстеживши басейн р. Тетерів та її приток – Кам'янки, Гуйви, Гнилоп'яті, Бобровки. Виявив понад 50 місцерозташувань ліпної кераміки, відкрив невідомі в науці кургани, особливо безкурганні могильники, поселення корчаківської культури V–VIII ст. Опис цих відкриттів залишив у рукописній праці «Пятилетие археологических исследований Волины 1919–1923 гг.» (Київ, 1924).

У 1923–1927 рр. С. Гамченко був членом і головою Бюро Волинської секції наукових робітників. Упродовж цього часу дослідник науково-практично студіював переважно археологічні «артефакти» трипільської культури в Житомирському, Коростенському й Овруцькому р-нах Східної Волині, що відображено в рукописному звіті обсягом 1 314 аркушів, який зберігається в Науковому архіві Інституту археології України НАН України [НА ІА НАНУ, ф. 3].

У 1926 р. ученого (за сприяння академіка О. Новицького) запросили до Києва (де він мешкав у 1926–1930 рр.) і згодом (за одними відомостями, наприкінці 1927 р.) обрали віцепрезидентом («товаришем голови») ВУАКу при ВУАН та керівником його археологічного відділу (з 1927 р.). Щоправда, в артикульованій автобіографії (Curriculum vitae) С. Гамченко особисто вказав іншу, конкретну, дату свого обрання, мовляв, його кандидатуру «з 22. 06. 1927 Пленум ВУАКу обрав на товариша голови ВУАКу» [НА ІА НАНУ, ф. 59 (ВУАК), спр. 175, арк. 1–12].

С. Гамченко взяв активну участь у створенні й функціонуванні комісії зі студіювання великокняжого Києва та Комісії ВУАКу для вивчення і досліду пам'яток трипільської культури на Україні (1925–1930), більш відомої в науково-творчому обігу як Трипільська комісія. До її складу увійшли, крім ініціатора створення, ідейного натхненника та провідного діяча, дійсного члена комісії С. Гамченка, такі впливові археологи, як Валерія Козловська (голова), Петро Курінний (секретар), Микола Біляшівський, Михайло Рудинський, Микола Макаренко, Михайло Болтенко, Сильвестр Магура й ін. [Відейко, 2002, с. 84–92]. Комісія здійснила

підготовчу і науково-організаційну роботу для проведення розкопок та публікації матеріалів трипільської культури. Знаменно, що вже тоді дискутувалося питання щодо формування групи дослідників первісної доби, засновником якої справедливо й закономірно, на наш погляд, вважається С. Гамченко. Серед його послідовників, щирих прихильників та учнів згадують таких відомих дослідників праісторії, як Іван Левицький, Олена Лагодовська, Михайло Макаревич, Микола Шавлович, Федір Козубовський та інші вчені, хоча до остаточної «кристалізації» основ власної школи Гамченка (чи під орудою іншого лідера) студіювання трипільської культури тоді не дійшло [Отрощенко, 2013, с. 4; Відейко, 2002, с. 84–92; Курінний, 1994, с. 105].

Рис. 2. Сергій Свиридович Гамченко поряд зі співробітниками археологічної експедиції на ДніпроГЕС (1928 р.) (за Артеменко та ін., 1984)

Fig. 2. Serhiy Svyrydovych Hamchenko together with the staff of the archeological expedition to the DniproHES (1928) (Artemenko et al., 1984)

Сумлінно виконуючи службово-«номенклатурні» обов'язки, С. Гамченко водночас продовжував розкопки в Києві (маєток Трубецького) [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 63, арк. 1–39; спр. 64, арк. 1–28; див. також: Бонь, 2019, с. 410] й упродовж 1927–1930 рр. досліджував за дорученням ВУАКу декілька районів південно-східної Волині, що представляли неабиякий інтерес спільноти визнаних фахівців-археологів [Старенький, 2012, с. 138–175]. У 1927 р. він проводив експедиції (поряд із креативним співорганізатором розкопок, провідним археологом В. Кочубеем) у місцевостях поблизу Шепетівки, Славути, Ізяслава, Полонного, у 1928 р. – на Поділлі (с. Білий Камінь, Печери, Марківка, Стіна, Буди, Баглаї). Предметом й об'єктом

науково-практичного вивчення дослідника слугували переважно «пам'ятники» трипільської культури і культури полів поховань (II–V ст. н. е.). С. Гамченко досліджував на Поділлі також стародавні пам'ятки від доби бронзи до періоду Київської Русі [Баженов, 1993].

Тоді ж учений проводив розкопки т. зв. Масловського могильника, розташованого в с. Маслове (тепер – однойменне село Шполянського р-ну Черкаської обл.), та інших пам'яток Черкащини, зробивши помітний внесок у дослідження черняхівської культури. А пізніше він здійснив фахове обстеження району Дніпробуду (Дніпрогесу, Дніпрельстану) (1928–1931) [Міллер, 1956, с. 155–158]. Принагідно зазначимо, що ця малодосліджена археологами й іншими фахівцями «зона» неправомірно підлягала затопленню, якщо уважно розглянути це питання з культурологічного, історико-народознавчого та й, зрештою, суто аграрно-економічного (йдеться про найкращі чорноземи світового значення) ракурсу комплексного висвітлення віковичної проблеми збереження ідентичності українського етносу й об'єктивного відтворення архетипної пам'яті про еволюцію нашого народу.

У 1929 р. С. Гамченко проводив доволі масштабні археологічні дослідження в Ізюмському р-ні (тепер – Харківської обл.), здійснюючи відповідальне комплексне керівництво широким фронтом експедиційних робіт (мезоліт, пам'ятки періоду Київської Русі).

У 1930 р. поважний 70-річний учений востаннє досліджував пам'ятки полів поховань у с. Баглаї (тепер – Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.). Матеріали послідовного тривалого обстеження широкого ареалу старовинних пам'яток в останні роки життя науковця висвітлено в розвідках «Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині» («Записки Шепетівського наукового при УАН товариства», 1929) [Гамченко, 1929, с. 3–7], «Могильний некрополь біля ст. Полонного на Волині» («Хроніка археології та мистецтва», Київ, 1930) [Гамченко, 1930b, с. 27–31] та інших фахових статтях.

Заслужений у науковому середовищі археолог і музейний діяч Сергій Гамченко в цей період своєї діяльності вже на схилі віку (як, зрештою, і в деякі інші роки правління радянської влади) впродовж тривалих проміжків часу перебував у важкому матеріальному становищі. Саме через доволі злиденне матеріально-побутове життя він часто був пригніченим, а особливо його приголомшувало цинічне й зухвале приниження українського інтелектуала з боку безжалісних байдужих можновладців. Про важкий психологічний та соціально-фінансовий стан визнаного вченого можна довідатись із його промовистого, такого собі фактологічно-інформативного, листа-звернення від 26 березня 1930 р., адресованого відомому музейникові, знаному археологові, етнографу й організаторові науки, фундатору й першому директорові Історичного музею Уманщини та керівникові Лаврського музею культур і побуту (з 1926 р. Всеукраїнського музейного городка) в Києві Петрові Курінному (1894–1972), із щиросердним проханням-клопотанням гордого, невибагливого, непримхливого, аскетичного науковця про збереження т. зв. академічної допомоги, без якої не мав би змоги забезпечити собі елементарного фізіологічного виживання: *«Як давній (з 1886 р.) науковий робітник (мається категорія – карточка № 3055 ВУКСВу), я із 1921 р. одержую академдопомогу. Розмір допомоги в біжучому році зменшиться (замість 34 тепер 31 крб. на місяць) і по чуткам можливо, що з квітня допомога зовсім припиниться. Між тим для мене академдопомога була і є дійсно допомога: Наприклад, тепер, крім утримання в ВУАКові (170 крб. на місяць), иншого заробітку по своїм подірваним хворістю силам і віку (70-й рік) не маю й не можу мати, а на моєму утриманні троє дорослих (73 р[оки], 50 р[оків] і 45 р[оків]). Скасування академдопомоги поставить під загрозу все моє існування. Тому прошу Вас допомогти, аби не позбавили й надалі академзабезпечення, базою клопотання можна рахувати 44 р[оки] праці по археології, багато ... дослідів в різних місцевостях України, 100 наукових робіт (друкованих і в рукопису) і коло двох десятків учнів – археологів в різних округах України»* [НА ІА НАНУ, ф. 10, спр. 56 а, арк. 164–164 зв.; Яненко, 2019, с. 446; Коляструк, 2015, с. 223]. Зі змісту цього листа, що має автобіографічні ознаки, поряд із констатацією складних несправедливих соціально-економічних умов існування (радше животіння визнаного вченого у сталінських умовах

функціонування академічної науки) водночас вимальовується «послужний список» науково-організаційного та педагогічного «надбання» С. Гамченка, послідовно «накопичуваний» ще з часів далекого 1886 р., коли він розпочав самостійні дослідницькі пошукування.

У зв'язку з відчутним погіршенням стану здоров'я, очевидно, насамперед із започаткуванням серії систематичних репресій проти української інтелігенції та української культурології, С. Гамченко змушений був у 1930 р. «зректися» високої посади (віцепрезидента чи «товариша голови» ВУАКу), а згодом вийти на академічну пенсію та перебраться до рідного Житомира. Підтвердження тези про ідеологічний наступ (зокрема і про неправомірні перевірки на лояльність режиму) сталінських кураторів на українських науковців – автентичне джерельне свідчення – згадка самого С. Гамченка про його добровільно-примусове принизливе проходження у 1930 р. «чистки» в апараті ВУАН [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1096, додаток, арк. 1–1 зв.; Бонь, 2019, с. 414–415].

Рис. 3. Сергій Свиридович Гамченко (на передньому плані) та Михайло Леонтіївич Макаревич (за Яненко, 2017)

Fig.3. Serhiy Svyrydovych Hamchenko (on the foreground) and Mykhailo Leontiyovych Makarevych (by Yanenko, 2017)

Рис. 4. Археологічні дослідження під керівництвом Сергія Гамченка, м. Коростень на Житомирщині (1924 р.). С. Гамченко другий зліва

Fig. 4. Archaeological research under the direction of Serhiy Hamchenko, Korosten' in Zhytomyr region (1924). S. Hamchenko is second from the left

Знесилений штучним голодом 1932–1933 рр., інспірованим хижою антилюдською сталінською камарильєю, позбавлений практичного (а не «на папері») стабільного пенсійного забезпечення своєї життєдіяльності, обтяжений водночас серйозними, прикрими сімейними проблемами [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1105, арк. 1–1 зв.], відомий учений помер на самоті, «у забутті», найімовірніше, за достовірними джерелами, наприкінці 1932 р., а за іншими, більш «традиційними», уже нині дещо архаїчними публікаціями (наприклад, у словниковій статті в другому томі Енциклопедії історії України (ЕІУ, 2004) [Швидкий, 2004, с. 48] – в 1934 р. Дата смерті видатного діяча С. Гамченка ще й досі залишається контроверсійним питанням (а місце поховання невідоме взагалі), хоча найвірогіднішим видається доволі достеменний «факт» кончини видатного археолога 6 жовтня 1932 р., зафіксований у розлогіму тексті «мартирологу» (обсягом 1 116 с.) під «титолом» «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область» (Житомир, 2008) [Національна книга..., 2008, с. 47]. Ми поділяємо думку, яку аргументовано й доволі обґрунтовано висловили С. Білокінь, В. Берковський та інші дослідники, що С. Гамченко помер 6 жовтня 1932 р. від голодомору, організованого більшовиками [Білокінь; Берковський, 2016, с. 5]. О. Тарабукін дослідив точну дату, медичну причину й місце смерті С. Гамченка [Бонь, 2019, с. 415]. На підставі лікарської довідки від 6 жовтня 1932 р. про причину смерті (туберкульоз кишок) і виданого офіційного акта від 7 жовтня 1932 р. про смерть, що зберігаються в Державному архіві Житомирської обл., О. Тарабукін визначив дату (6 жовтня 1932 р.) і місце кончини археолога (м. Житомир, Базарна площа, буд. 7) [Тарабукін, 2012, с. 82]. Однак ще й досі залишається нез'ясованим місце поховання вченого. За рік спровокований чільними державно-політичними діями СРСР голодомор забрав життя його сина Романа.

72-річне складне та драматичне життя Сергія Гамченка, сповнене непередбачуваних особистих і «кар'єрних» перипетій та екзистенційних детективних колізій, викликів і дивовижних поворотів долі на «тектонічному зламі» державно-політичних перетворень революційного значення, національно-визвольних трансформацій, а також нетривіальний «військовий літопис» його офіцерської «аристократичної» родини спадкового дворянського походження (мовиться насамперед про його братів-генералів), незаслужено жорстоко проскрибований тоталітарною владою, словом, достовірна реконструкція історії «фамілії» Гамченків – всі «інтегральні» аспекти сімейного життєпису, зведені воедино, справді можуть слугувати яскравою фабулою, фактографічним «протогрунтом» для написання багатозарового бурхливого історичного роману, захопливої пригодницької династичної саги [Давиденко, 2018; Ляшко, 2011, с. 231–235].

Нині академічна громадськість вшановує пам'ять С. Гамченка, присвячуючи йому чимало концептуальних публікацій, проводячи наукові форуми, симпозиуми з історико-археологічної проблематики. Так, 15–16 червня 2019 р. у Коростені в межах I Міжнародного історико-культурного фестивалю «Добриня фест» відбулася Міжнародна наукова конференція «Древлянські гради: ранні міста Східної Європи», присвячена С. Гамченкові [Міжнародна наукова конференція..., 2019; Бонь, 2019, с. 410]. У Новограді-Волинському та с. Заможному Житомирського р-ну Житомирської обл. існує вулиця Сергія Гамченка. Родині присвячено назву однієї з вулиць Житомира.

7 жовтня 2020 р. науково-освітня громадськість відзначатиме 160-річчя від дня народження видатного українського археолога, краєзнавця, історика, етнологі, музеєзнавця Сергія Спиридоновича (Свиридовича) Гамченка [Яненко, 2016, с. 65–66], постать якого, на наш погляд, цілком заслуговує повноправного залучення до національної когорти видатних учених.

1. Творча спадщина С. Гамченка в його особистому архіві

Особовий фонд С. Гамченка (ф. 3), що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ) (м. Київ), складається здебільша із зібрання наукових рукописів, пов'язаних переважно з археологічними дослідженнями пам'яток на теренах України й Росії, присвячених більше питанням організації і проведення археологічних розкопок. Тут містяться також епістолярій С. Гамченка, службові й доповідні записки з організації музейної справи в Україні, роботи ВУАКУ, записники, службові документи, фото- й інші «візуальні» матеріали, колекції книжково-журнальних і газетних публікацій тощо. Ліва частина цих джерелознавчих «паперів» досі не опублікована.

Співавтори пропонованої розвідки ретельно та послідовно опрацювали й описали архівний фонд С. Гамченка (1860–1932) (фонд № 3: 229 одиниць зберігання за 1876–1931 рр.) ще наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. На певний час через об'єктивні чинники та суб'єктивні обставини вже практично завершена оглядова праця, присвячена опису архівного фонду С. Гамченка, була відкладена. Тоді в науковому «полі» було мало публікацій, присвячених видатному призабутому археологові, і наша робота в часи т. зв. «перебудови» та перші роки незалежності суверенної України була «авангардною» на українській та міжнародній академічній арені. Нині студювання матеріалів цього фонду суттєво поглиблено, узагальнено, деталізовано та конкретизовано, концептуалізовано, чіткіше систематизовано та переосмислено названими дослідниками в корелятивному взаємозв'язку з деякими новітніми публікаціями та сенсаційними дослідницькими здобутками й певними біографічними «відкриттями» щодо заповнення «білих плям» у життєписі видатного вченого. Грунтовно написаний та упорядкований професоркою Оксаною Франко (а пізніше фронтально й наскрізно доопрацьований і розширений канд. іст. наук Андрієм Франком), доступний у науково-творчому обігу протягом значного проміжку часу для співробітників ІА НАНУ й інших учених переплетений (тверда обкладинка) машинописний «робочий» збірник-каталог описів фондів згаданих вище й інших археологів (книжка великого формату, своєрідне службове «видання» «на правах рукопису», яким мали змогу послуговуватися багато

аспірантів, пошуковувачів, майбутніх кандидатів і докторів наук) чекає на слушний час для широкого оприявлення.

Рис. 5. Археологічні дослідження під керівництвом Сергія Гамченка. с.Маслове на Черкащині (1928 р.). С. Гамченко у другому ряді в центрі

Fig. 5. Archaeological research under the direction of Serhiy Hamchenko, Maslove village in Cherkasy region (1928). S. Hamchenko is in the second row in the center

До речі, цей збірник-каталог поряд з «обсервацією» документів і матеріалів зібрання різноманітних друкованих та недрукованих джерельних «паперів» С. Гамченка містить також фахові спеціалізовані описи фондів і деталізований аналіз архівного набутку інших видатних учених, зокрема таких знаних та знакових постатей в історії археології, як чех Вікентій (Частослав) Хвойка (1850–1914) (ф. 2: 2645 од. зб. за 1893–1914 рр.), Іван Федорович Левицький (1896–1952) (ф. 4: 24 од. зб. за 1925–1952 рр.), Микола Вікентійович Сибільов (Сибільов) (1873–1943) (ф. 5: 177 од. зб. за 1920–1943 рр.), Петро Іванович Смолічев (1891–1947) (ф. 6: 116 од. зб. за 1907–1933 рр.; в останні роки життя він здійснював археологічні розкопки в Таджикистані, де, цілком імовірно, також фігурує фонд Смолічева), Володимир Автономович Грінченко (1900–1950) (ф. 11: 11 од. зб. за 1925–1932 рр.), Олена Федорівна Лагодовська (1899–1958) (ф. 15: 40 од. зб. за 1933–1954 рр.), визнаний і водночас суперечливий (у контроверсійній політично «забарвленій» оцінці його неоднозначно трактованої багатогранної діяльності) український етнограф, історик, археолог, мовознавець, письменник (здебільша під псевдонімом Віктор Домонтович), д-р філол. наук Віктор Платонович Петров (1894–1969) (ф. 16: 266 од. зб. за 1900–1969 рр.) [Франко О., Хомин Н., 2012, с. 75–83], Феодосій (Тодосій) Миколайович Мовчанівський (1899–1938) (ф. 20: 17 од. зб. за 1920–1937 рр.) та багатьох інших відомих вітчизняних дослідників в історико-археологічній царині знань.

Варто зазначити, що А. Франкові й О. Франко вдалося підготувати до друку й опублікувати у фахових журналах (зокрема «Віснику Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка») й історико-археологічних виданнях (наприклад, часописах «Археологія», «Український історичний журнал» та ін.) деякі важливі для архівознавчої науки описи кількох

особових фондів НА ІА НАНУ, зокрема величезного архівно-джерельного фонду українського мегавченого світової величі Федора Кіндратовича Вовка (Волкова) (1847–1918) (ф. 1: 5104 од. зб. за 1870–1918 рр.) [Франко А., Франко О., 2011, с. 106–123], Данила Михайловича Щербаківського (1877–1926) (ф. 9: 553 од. зб. за 1892–1927 рр.) [Франко О., 2009, с. 68–79], огляд фонду «Музей старожитностей при Київському університеті Святого Володимира» (1824–1925) (ф. 58: каталоги, описи, реєстри, інвентарні книги археологічних знахідок, листування з товариствами, установами, персоналіями й ін.) (оприлюднено 1991 р. у першому випуску журналу «Археологія») [Франко О., 1991, с. 145–147], статтю про фонд Михайла Яковича Рудинського (1887–1958) (ф. 30: 127 од. зб. за 1912–1958 рр.) [Франко О., 1987, с. 36–39], огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Омеляновича Макаренка (1877–1938) (ф. 21: 6 од. зб. за 1923, 1926 рр.) [Франко А., Франко О., 2013, с. 75–81], публікації, присвячені діяльності академіка АН УРСР, неординарного археолога, визнаного фахівця в науковій царині палеоліту, директора ІА АН УРСР (1945–1954) Петра Петровича Єфименка (1884–1969) (в «Українському історичному журналі» («УІЖ»), № 11(284), Київ: Наук. думка, 1984) (на основі архівного фонду № 67 НА ІА НАНУ) [Франко О., 1984, с. 143–145], Петрові Петровичу Курінному як досліднику стародавнього Львова (послугуючись матеріалами фонду № 10 НА ІА НАНУ: 56 од. зб. за 1905–1941 рр.) [Франко А., Франко О., 2013а, с. 82–97] та інших учених.

Рис. 6. Археологічні дослідження під керівництвом Сергія Гамченка. с. Стіна на Вінничині (1929 р.).
С. Гамченко в центрі

Fig. 6. Archaeological research under the direction of Serhiy Hamchenko, Stina village in Vynnytsia region (1929). S. Hamchenko is in the center

Доречно згадати і про статті, присвячені видатному вченому Вікентієві Хвойці [Франко О., 1990, с. 35–38], а також про інші наші публікації, де уміщено огляд, аналіз архівних фондів одного з провідних українських археологів, визнаного історика, мистецтвознавця, етнологів, музеєзнавця, педагога, професора (1922–1957) Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957) (брата Данила Щербаківського). Принагідно зауважимо, що унікальні раритетні джерельні матеріали двох зазначених далі «іменних» зарубіжних фондів ученого зберігаються у

Мюнхені в Науковому архіві УВУ (Українського вільного університету; особовий фонд археолога № 12 ми опрацювали в 2017 р.) та у Празі в Чеському центральному державному архіві (Statní ústředny archiv v Praze) (фонд 1659: «Український музей»). Тут, до речі, у листопаді 1996 р. ми виявили архів Вадима Щербаківського і пізніше подали його опис (ф. 1250) [Франко О., 1998, р. 45–55; Франко О., 2006, с. 116–125; Франко А., Франко О., 2012, с. 62–74; Франко А., Франко О., 2015, с. 89–99; Франко А., Франко О., 2017а, с. 245–263]. Співавтори розвідки опублікували також декілька розлогих концептуальних джерелознавчо-археографічних досліджень про емігрантську віху творчого життєпису знаного професора [Франко А., Франко О., 2017, с. 86–167; 2017b, с. 98–171].

Більшість праць невтомного вченого С. Гамченка стосуються ґрунтовних комплексних досліджень Волині, Поділля, Черкащини, Ізюмщини (тепер – Ізюмського р-ну Харківської обл.), Києва, Житомира [Гамченко, 1930, с. 1–24], району Фінської затоки й інших українських і (нині) закордонних археологічних «регіонів».

Оскільки С. Гамченко перебував на військовій службі «на високих чинах», мав змогу проводити археологічні розкопки переважно тільки в період відпустки та вільний час, то на скрупульозне довершення праць та їхню публікацію часу вже не знаходилося. Доцільно зауважити, що низька видавнича спроможність (а також ідеологічна цензура) 20-х років (особливо другої половини третьої декади) ХХ ст. і велика зайнятість науковця справами ВУАКу [Нестуля, 1997, с. 3–97] й археологічними розкопками також повпливали на те, що значна кількість праць С. Гамченка та великий сегмент упорядкованих науково-джерельних матеріалів так і не опубліковані. У рукописному вигляді дослідник залишив такі непересічні праці: «Раскопки 1909 г. трипольской культуры на Подолье» (рукопис, що його надіслала Імператорська археологічна комісія до Державної академії історії матеріальної культури), «Кургани з трупоспаленням по р. Гуйві», «Курганный некрополь в ур[очищі] Грем'яче», «Трипільська культура на Волині по даних розкопів 1896, 1924 і 1926 рр.», «Трипільська культура на Волині (по дослідам р[оку] 1927)», «Розкопи р[оку] 1928 першоджерел трипільської культури у с. Білому Камені на Тульчинщині» й інші (деякі з них незавершені).

Хронологічні й територіальні межі досліджень ученого надзвичайно широкі: від палеоліту, неоліту, доби бронзи до пам'яток Київської Русі. Сумлінно простудійовано більшість теренів України та райони Фінської затоки [Гамченко, 1908; Гамченко, 1909, 293 с.; Гамченко, 1913, с. 63–162]. Особливо вартісні й важливі в академічно-прикладному аспекті розгляду комплексні масштабні науково-дослідні роботи С. Гамченка з практичного вивчення археологічних пам'яток Волині [Гамченко, 1888b, с. 1–124; Нестеренко, 2000, с. 328–330; Гамченко, 1930а, с. 27–31; Костриця, 2001, с. 55–56, 71–73, 114–116], Поділля [Гамченко, 1929, с. 3–7; Потупчик М. В., Потупчик М. Є., 2008, с. 53–72], трипільської культури [Гамченко, 1926, с. 31–41].

С. Гамченко, сумлінний вдячний учень В. Антоновича, що пройшов ще й престижну в наукових колах петербурзьку археологічну школу, плідно послуговувався здобутими теоретико-методологічними комплексними знаннями в подальших науково-практичних дослідженнях. У Петербурзі він натхненно працював поряд із такими відомими вченими, правдивими фахівцями в царині археології, як Федір Вовк [Франко А., Франко О., 1990, с. 86–95; 1997а; 1998, с. 247–252; 2011а, с. 188–205; Франко О., 2001, 384 с.; Франко О., 1997, с. 11–237; Франко О., 2006а, с. 30–47; 2006b, с. 42–56; Франко А., Франко О., 1997, с. 19–21 та ін.], Микола Макаренко [Франко А., Франко О., 2013, с. 75–81], Петро Єфименко [Франко О., 1984, с. 143–145] й іншими україноцентричними діячами, про що свідчать документи Російського імператорського археологічного товариства, що їх виявили й опрацювали співавтори в Науковому архіві Санкт-Петербурзького відділення ІА РАН [ІА СПбВ ІА РАН, ф. Р-І, од. зб. 308, 314, 392, 415 та ін.].

В особистому архіві С. Гамченка перебуває величезний комплекс документів і матеріалів, що безпосередньо стосуються дослідження житомирського могильника (плани могил, рисунки

відповідних артефактів і меморіальних речей), відомості про городища Волині, матеріали з розкопок: могильника в ур. Стуги, на узбережжі р. Корчуватої, городища Соколова гора, фахового обстеження басейну р. Случ (щоденники, описи, кресленики) (архівні дані охоплюють переважно період 1886–1903 рр.) [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 2–6, 11–15].

До другої групи джерел доцільно віднести документи й матеріали петербурзького періоду життя С. Гамченка: звіти про розкопки в районі Фінської затоки і Сестрорецька в 1905–1908 рр., щоденники, карти розкопок, замальовки, фото кераміки, його маловідомі наукові праці (зокрема проект дослідження «Черепки дюнных отложений Сестрорецкого побережья Финского залива 1906–1907»), а також текстографічний варіант гучного дослідження під первісною назвою «Раскопки на побережье Финского залива (1906–1907)» та ін. [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 17–25].

Третя група – документи розкопок на Поділлі (1909, 1910, 1913): кресленики, списки остеологічних матеріалів, описи знахідок, фотоматеріали [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 35–38, 41–43]. Серед інших рукописів фігурує російськомовний «прототекст» праці під назвою «Наблюдения по данным исследований первоисточников трипольской культуры в 1909–1913 гг.», яку йому вдалося таки оприлюднити під найменуванням «Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909–1913 рр.» 1926 р. у Києві в престижному спеціалізованому збірнику наукових праць під заголовком «Трипільська культура на Україні» [Гамченко, 1926, с. 31–41].

До четвертої групи джерел варто віднести документи і «папери», тісно пов'язані з дослідженнями С. Гамченка Житомира й Житомирщини в 1919–1926 рр. (щоденники, кресленики, карти, рисунки, що доволі добре фіксують археологічні пам'ятки), рукописи праць «Пятилетие археологических исследований на Волини» (Київ, 1923–1924), «Могильник урочища Грем'яче» (1924) та ін.

У цей період учений також науково-практично, комплексно, наполегливо студіював широкий ареал археологічних артефактів на узбережжі річок Тетерів, Лісна, Кам'янка, Коща, Гнилоп'ять, Листівка, Свинолука й ін. Переважно, це пам'ятки культури полів поховань. У цьому контексті доречно зауважити, що експедиційно-польові дослідження, які супроводжувалися невеликими розкопками, були здебільша розвідувальними [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 35–38, 41–43]. У 1925 р. С. Гамченко проводив досліди на Коростенщині (Житомирщині). У 1924–1926 рр. здійснював розкопки в с. Колодяжне (Житомирська обл.) і с. Войцехівка (тепер – с. Колосівка Хмельницької обл.) [Лысенко С. Д., Лысенко С. С., 2011, с. 217–230], пропагуючи потребу подальшого дослідження пам'яток городсько-усатівського типу на Поліссі, яке він розпочав. Варто ще раз наголосити, що вчений зробив великий внесок у вивчення черняхівської культури.

2. Документи, що стосуються постаті дослідника С. Гамченка як музеєзнавця, краєзнавця, етнографа

У 1919–1923 рр. учений працював на посаді завідувача відділом (археологічного спрямування) Волинського науково-дослідного музею в Житомирі. Тут підготував своїх учнів: І. Левицького, О. Лагодовську [див. текст однієї з її гучних наукових праць: Лагодовська, 1948, с. 62–77], М. Макаревича, Ф. Козубовського й ін. Варто нагадати та акцентувати на тому, що загалом до історико-археологічної школи С. Гамченка належали, за визнанням її учителя наприкінці життя, близько 20 талановитих працелюбних вихованців із різних регіонів України [НА ІА НАНУ, ф. 10, спр. 56 а, арк. 164–164 зв.; Яненко, 2019, с. 446]. Після переїзду С. Гамченка до Києва (1926) його місце цілком заслужено та правомірно зайняв перспективний учень його наукової школи І. Левицький, який згодом офіційно відкрив «археологічний відділ» у музеї, а пізніше показав себе вправним умілим науковцем-практиком під час тривалої археологічної експедиції, досліджуючи територію на Дніпробуді, що планували поховати під величезними масивами води.

В особовому фонді С. Гамченка збереглися документи про наукову й експозиційну працю в музеї, матеріали діяльності лабораторії, секцій, кабінету тощо.

Серед рукописів фігурують: праця «Методичні вказівки з краєзнавства і археології» (60 с.), звіти про діяльність Коростенського музею, записні книжки, замітки й інші матеріали з етнографії та краєзнавства Волині, які свідчать про величезну науково-практичну роботу вченого під час цього хронологічного проміжку його діяльності [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 50–62].

3. Епістолярій

Потрібно відразу ж зазначити, що велике за обсягом службове й особисте різноаспектне листування С. Гамченка вимагає окремої, розгорнутої, ретельно упорядкованої, фахової джерелознавчої публікації історико-порівняльного епістолярно-дослідницького жанру. Зауважимо лише, що особливий інтерес представляє листування вченого (в архіві фігурує декілька десятків кореспондентів, подаємо в дужках у хронологічних межах стислу й більш деталізовану інформацію про «переписку», якщо кількість епістол становить, як правило, два-три і більше листів, більшість яких адресовано «до С. С. Гамченка»): з редакцією журналу «Киевская старина» (2 листи від археолога до редакції часопису, 1893), Волинським губернським комітетом (2 листи, 1899), Волинським науково-дослідним музеєм (1927), президією ВУАКу при ВУАН (1926–1930) [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 139–140, арк. 1–16], такими помітними в науковому світі персоналіями, як Г. Оссовський (1883), провідний український історик В. Антонович (3 листи, 1886–1893), голова Імператорської археологічної комісії у 1886–1917 рр. граф О. Бобринський (3 епістоли, 1886–1914), київський археолог К. Болсуновський (6 листів, 1888, 1889, 1890), графиня П. Уварова (3 листи, 1891–1893), В. Трутовський (4 листи: 3 листи від С. Гамченка у 1891 р.; 1 лист до нього в 1894 р.), М. Біляшівський (1902), Ф. Успенський (лист від С. Гамченка, 1907), О. Спіцин (11 листів, 1907–1928, 1 із них від С. Гамченка, 1907), І. Зборовський (19 поштових послань, 1913–1929), Ф. Козубовський (3 листи, 1925–1927), В. Ляскоронський (2 листи, 1926, 1927), М. Рудинський (3 листи, 1926–1928) [див. також: Франко О., 1987, с. 36–39], П. Смолічев (4 епістоли, 1926–1928), Л. Кістяківський (5 листів, 1926–1930), В. Кочубей (9 листів, 1927–1930), О. Лагодовська (22 листи, 1927–1931), Д. Бочков (36 листів, 1927–1931), знавець української архітектури і музейник, доктор мистецтвознавства С. Таранушенко (Таранущенко; 1889–1976) (1928) [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 210, арк. 1–2] (з яким співавтори дослідження мали честь познайомитися та незадовго до його смерті взяли розлоге науково-біографічне інтерв'ю. До слова, деякі малюнки й ілюстрації з багатой колекції митця вияскравлюють художнє оздоблення «знакового» видання В. Щербаківського 3-го тому циклу-серії «Українське мистецтво» під назвою «Орнаментация української хати» (Рим, 1980)) [Франко А., Франко О., 2017, с. 124; Франко А., Франко О., 2017b, с. 98–171], С. Баран-Бутович (2 листи, 1928), О. Новицький (2 листи, 1928) (варто констатувати, що збереглася лише коротка записка академіка О. Новицького та декілька листів його доньки Марії до археолога) [Бонь, 2019, с. 410], М. Макаревич (2 листи, 1928), О. Федоровський (3 поштові послання, 1928), Ю. (Є.) Сіцінський (Сецінський) (3 листи, 1928) [НА ІА НАНУ, ф. 3, листи № 32–34; Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. 2011, с. 152–153], М. Болтенко (5 листів, 1928), С. Дложевський (6 листів, 1928), В. Козловська (2 листи, 1928, 1930), В. Грінченко (18 епістол, 1928–1930), Т. Кіранов (20 поштових послань, 1928–1930), Д. Яворницький (3 листи, 1928–1931) [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 225, арк. 1–3], П. Козар (7 епістол, 1928–1931), М. Сибільов (Сибільов) (55 листів, 1928–1931) [див. також: Франко О., 1992, с. 17–20], О. Тахтаї (7 листів, 1929: 1 із них від С. Гамченка) й багатьма іншими видатними і менш відомими діячами. До речі, два листи С. Гамченка до Ю. Сіцінського від 7 грудня 1928 р. (оригінал, 2 арк.) [Гамченко, (1928a, 7 грудня), арк. 1–2] і від 25 грудня 1928 р. (оригінал, 2 арк.) [Гамченко, (1928b, 25 грудня), арк. 1–2] (тут вказано адресу «відправника» С. Гамченка: «Київ, Лавра, корпус 24») зберігаються у родинному архіві відомого історика, краєзнавця, музеєзнавця А. Трембіцького, який, до слова, у 2011 р. опублікував повністю їх текст зі збереженням стилю та мови оригіналу [Трембіцький А. А., Трембіцький А. М., 2011,

с. 153–154] (в його джерелознавчому арсеналі містяться і копії вже згаданих архівних трьох листів (листи № 32–34) Ю. Сіцінського до С. Гамченка від 7 лютого, 24 червня та 28 листопада 1928 р., тут, зокрема, занотовано адресу «відправника»: «Кам'янець-Под[ільський], вул. Петровського, 62») [Трембіцький А. А., Трембіцький А. М., 2011, с. 152–153; Трембіцький, А. М., 2010, с. 681–692]. Листування між двома поважними науковцями припадає на 1928 р., коли С. Гамченко досліджував трипільські пам'ятки на Поділлі поблизу сіл Брага, Велика Слободка, Кадіївці (ур. Бавки), Китайгород, Озаринці (ур. Попів город), Патринці [Трембіцький А. А., Трембіцький А. М., 2011, с. 151]. У родинному архіві історика зберігається й оригінал власноруч написаного життєпису Ю. Сіцінського (1929–1930), важливого для всеохопного вивчення багатогранних аспектів української історії археології зазначеного періоду [Автобіографія Євфима Йосиповича Сіцінського, арк. 1–2]. Текстологічні й фактографічні аспекти листів Ю. Сіцінського до С. Гамченка досліджувала також І. Черновол (Черновол) [Черновол, 2010, с. 262–265].

Щодо доволі значного обсягу насиченого біографічно-фактологічними й науково-службовими даними листування між С. Гамченком та О. Новаківським, незважаючи на те, що в НА ІА НАНУ збереглася лише лаконічна записка академіка й декілька листів його доньки Марії до археолога, варто зауважити, що вагомим джерелом-резервуаром вивчення епістолярію між вченими слугує архівний фонд академіка (ф. 279) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Тут збережено, за висловом О. Боня, два види листування. Відомо, що О. Новицький мав звичку писати чернетки (завдяки яким нащадки мають можливість студіювати значний масив епістолярних звернень, справді харизматичного, доволі впливового академіка до С. Гамченка, в архівному фонді якого в НА ІА НАНУ (ф. 3) більшість із них відсутня). Згаданий щойно сучасний дослідник зауважив, що поштові послання до С. Гамченка занотовані в «*учнівський зошит із хронології*» [Бонь, 2019, с. 411]. Друга частина епістолярію – 25 листів і листівок самого С. Гамченка до О. Новицького (написаних із 27 грудня 1928 р. по 2 серпня 1932 р. (незадовго до смерті С. Гамченка) з Києва, Яремовки (Ізюмщина), Житомира до Києва, переважно у справах проведення археологічних експедицій, зміст яких має насамперед службові, наукові, а також приватні та побутові риси комунікації) [Бонь, 2019, с. 409–418; ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1096–1120]. Взаємостосунки між видатними археологами були конструктивними, приятельськими, гідними подиву та великої уваги [Бонь, 1999; 2004]. Кореспонденція між вельми респектабельними в науковому світі археологами має, без перебільшення, велике історичне значення для ретельного різновекторного дослідження, насамперед, історії археологічного знання про Україну, а також для «стереоскопічного» студіювання з різних джерельно-аналітичних ракурсів «споглядання» науково-творчих, корпоративних, особистісних взаємостосунків у середовищі інтелектуальної спільноти впродовж третьої декади минулого століття і навіть для доволі деталізованого висвітлення складного, а подекуди й дивовижно принизливого, жалюгідного, злиденного (в сенсі цілком свідомого обмеження владними структурами достойних умов життя та науково-творчої діяльності) матеріально-побутового становища української інтелігенції (насамперед чільних її представників в оточенні національної науково-адміністративної «еліти») в академічному осередку 1920–1930-х років. Особливо вражають відчайдушні листи (виразно автобіографічні) вже хворовитого на той час С. Гамченка (ішемічні симптоми його хвороби невпинно прогресували) до впливового науковця у 1931–1932 рр. О. Новицького з проханням про допомогу в невідкладному питанні термінового вирішення матеріальних проблем – виплати в повному обсязі призначеної йому академічної пенсії [Бонь, 2019, с. 413–414]. Доброзичливий академік, справжній приятель С. Гамченка, щиросердно та з гуманним співчуттям допомагав усім, чим міг, але не так багато організаційно-фінансових ерархічних «важелів» було «в його силах» і політико-управлінській компетенції наданих йому повноважень щодо оперативного полегдження проблемних питань у заскорузлих умовах забюрократизованого апарату радянської номенклатурно-розподільчої,

соціально-економічної системи. Принагідно зазначимо, що С. Гамченко, який мав серйозні проблеми із серцем, жив у житомирській квартирі в неопалювальному холодному помешканні. До речі, у з'ясуванні штучно «надуманої» проблеми справедливого пенсійного забезпечення заслуженому науковцю (але водночас і колишньому «підозрілому», «неблагонадійному імперському генералові»), що мав близько 45 років трудового стажу (а не 10 років, на чому упереджено наполягали відповідні державні органи), допомагала і В. Козловська й інші прихильні до вченого науковці та навіть деякі академічні чиновники, про що свідчить, зокрема, її листування з С. Гамченком і впливовими особами ВУАКу при ВУАН [Бонь, 2019, с. 414–415].

Варто наголосити, що чимало листів С. Гамченка оприлюднено в численних публікаціях (серед яких і багатотомових, у спеціальних епістолярних випусках) творчої спадщини інших науковців, зокрема і в доробку відомого археолога, історика, справжнього знавця козакознавчої проблематики Д. Яворницького, з яким учений тісно спілкувався у фаховому корпоративному діалозі в поштових посланнях, особливо під час експедицій, покликаних дослідити територію Дніпрельстану (Дніпрогесу, Дніпробуду) [Абросимова, Перкова, Піцик, Чередник, 1997, с. 1–888].

Отож, епістолярій С. Гамченка, значна частина якого зберігається в його особовому архіві ІА НАНУ (ф. 3) (переважно листи до вченого), – важлива складова української культурної спадщини, унікальне (як правило) рукописне джерело студіювання історії української археології наприкінці ХІХ – першої третини ХХ ст.

4. Матеріали інших осіб

В архіві С. Гамченка, талановитого працелюбного учня академічної школи В. Антоновича, зберігаються рукописи щоденника дослідника археологічних пам'яток Слобожанщини, Донеччини, Донщини й інших етнічних теренів, засновника та першого директора Ізюмського краєзнавчого музею (1920–1941) Миколи Вікентійовича Сибільова (Сибільова) (1873–1943) [Франко О., 1992, с. 17–20] й археологічні матеріали здібної учениці, сумлінної продовжувачки здобутків науково-практичної школи Сергія Свиридовича, відомої археологині (пізніше завідувачки відділом первісного суспільства та давнього рабовласницького Сходу Одеського державного історико-археологічного музею (1930–1938), старшої наукової співробітниці, а згодом завідувачки відділом Інституту археології АН УРСР (1938–1958)), кандидатки історичних наук (з 1943 р.) одеситки Олени Федорівни Лагодовської (1899–1958) з розкопок на Ізюмщині (Харківська обл.) (1929) (керівник експедиції – С. Гамченко) [ІА НАНУ, ф. 15 (Лагодовська О. Ф.), спр. 29, арк. 1–19], виписки з історичних праць та інші дослідницькі матеріали, зокрема вивчення творчого життєпису свого вчителя [Шовкопляс І. Г. 1969; 50 років Інституту археології АН УРСР 1984]. О. Лагодовська, яка написала цікавий пізнавальний автентичний нарис про життя і наукову діяльність свого наставника [ІА НАНУ, ф. 15 (Лагодовська О. Ф.), спр. 29, арк. 1–19], згадувала, зокрема, про такі професійні риси аскетичного, стоїчного образу сивочолого вчителя з виснаженим невпинною працею вольовим обличчям в армійському кашкеті та скромній солдатській шинелі: «... добре пам'ятаю високу худу постать уже сивого старого в простому костюмі, зі сталевою паличкою по спеціальному замовленню в руках, яка була водночас і щупом, і одиницею міри, тому що на ній були помічені сантиметри, та поділена» [Давиденко, 2018]. До речі, згадана послідовниця школи надзвичайно діяльного, працездатного, невсипущого, науково прагматичного, цілеспрямованого, «авангардного» на той час археолога С. Гамченка у спогадах констатувала: «Ті, хто знав його близько, пам'ятають його тільки за роботою» [Давиденко, 2018]. О. Лагодовська зазначала також, що її вчитель у своїх працях здебільша «звертає основну увагу на тип поховання, приділяючи інвентарю та аналізу менше уваги ... в кожній роботі або публічній лекції він подає широкий геологічно-ландшафтний нарис» [ІА НАНУ, ф. 15, спр. 29, арк. 5].

5. Фото- й інші «візуальні» матеріали

Фотографія С. Гамченка з групою робітників (20-ті роки ХХ ст., очевидно, 1928 р.), світлини розкопок на Поділлі 1909–1913 рр.; фото та замальовки розкопок у маєтку Трубецького в Києві (1926–1927) [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 63, арк. 1–39; спр. 64, арк. 1–28; див. також: Бонь, 2019, с. 410], світлини досліджень у с. Андріївці Златопольського р-ну (1930), фото, плани, замальовки «дослідів» на Дніпробуді (1928–1931), «рисунки» речей-артефактів із розкопок під час археологічної експедиції на Ізюмщині (1929–1930) й інші візуально-ілюстративні матеріали.

6. «Колекції вирізок» книжково-журнальних і газетних матеріалів

Серед різноаспектних матеріалів фонду С. Гамченка рясніють численні колекції вирізок із проурядової «міністерської» газети «Новое время» за 1904–1913 рр., що послідовно ретранслявала ідеї «консервативного лібералізму» (виходила в 1868–1917 рр. у Петербурзі, з 1876 р. її редактором став О. Суворін (1834–1912), який із 1877 р. почав її видавати у власній типографії), а також популярного ілюстрованого тижневика «для сімейного читання» «Нива» (за 1904–1913 рр.), який публікувався у Петербурзі з 1870 р. із величезною кількістю різноманітних додатків, і деяких польських часописів. До речі, задум виходу у світ літературно-наукового журналу «Нива» втілив у публіцистичне життя його редактор, відомий книготорговець і видавець Адольф Маркс (1838–1904). За зразком широко розповсюдженого німецького часопису «Gartenlaube» («Альтанка») тут друкували переважно художні та літературні твори, науково-популярні статті з історичної, мистецтвознавчої, культурологічної тематики.

7. Відомості про бібліотеку

Бібліотека достойного послідовника історичної школи В. Антоновича цілком органічно, правомірно й повноправно увійшла до складу величезного науково-дослідного масиву бібліотеки Інституту археології НАН України. Значний сегмент оприлюдненої дослідницької спадщини С. Гамченка (поряд із його бібліотекою в науковій книгозбірні ІА НАНУ) зберігається також у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Отож, видається доцільним зробити *висновок*, що представлені на розгляд документи й архівні матеріали, тісно пов'язані з біографічними особливостями різновекторної діяльності С. Гамченка, системно опрацьовані співавторами розвідки, а також ретельно висвітлені історіографічні дані про цю непересічну персоналію, що формують в органічній взаємозумовленій сукупності невід'ємну складову національної культурологічної спадщини, слугують важливим автентичним фактологічним джерелом, а також науково-креативним дослідницьким «резервуаром» для подальшого процесу повноцінного цілісного студіювання багатогранної історії націоцентричного розвитку археології, етнографії, краєзнавства, етнології та музеєзнавства на українських теренах і в деяких академічних центрах імперської Росії, де провадили діяльність упродовж тривалого часу С. Гамченко й інші відомі наукові репрезентанти історико-археологічної спільноти українського етносу наприкінці ХІХ ст. – у першій третині ХХ ст. [Франко А., 1993, с. 44–53; 2006, с. 74–91; 2019, с. 350–394]. Цілісне вивчення джерельно-інформаційного потенціалу особового архівного фонду С. Гамченка, що вражає невичерпним багатством різноманітного матеріалу, створює необхідне підґрунтя для фахової спроби глибоко наукової, багатшарової, розлогішої, аніж у значно вужчих межах журнальної статті, адекватної щодо співмірного представлення величі археолога реконструкції (доречніше в монографічному, книжковому форматі висвітлення) життя і творчості першорядного українського вченого. Особливості поданого дослідження неоднозначно та не завжди об'єктивно інтерпретованої, особливо в радянські часи, дискурсивно суперечливої постаті археолога визначає його методологія, тобто науковий підхід до вивчення артикульованої проблеми, який дав змогу й підстави комплексно та якомога правдивіше схарактеризувати документи і матеріали особового наукового архіву С. Гамченка й інші

рукописні джерельні відомості та публікації крізь «стереоскопічну» призму сучасного, всестороннього, неупередженого історіографічного розгляду творчого життєпису вченого.

ЛІТЕРАТУРА

- Абросимова, С. В., Перкова, А. І., Піцик, О. В., Чередник, Н. Г. (упор.). (1997). *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького*. Дніпропетровськ, 1–888.
- Автобіографія Євфима Йосиповича Сіцинського. 1929–1930. В *Родинний архів А. М. Трембіцького*. 2 арк.
- Антонович, В. Б. (1886). [Рец. на дослідження С. С. Гамченка]. *Волинь*, 87. Житомир.
- Антонович, В. Б. (1900). *Археологическая карта Волынской губернии: научное издание*. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1–130.
- Артеменко, І. І., Баран, В. Д., Кучера, М. П., Нечитайло, А. Л., Франко, О. О. та ін. (упор.) (1984). *50 років Інституту археології АН УРСР*. Київ: Наукова думка.
- Баженов, Л. В. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський.
- Беляшевский, Н. (1889). [Рец. на кн.:] Гамченко С. С. (1888). Житомирский могильник. Археологические исследования житомирской группы курганов. *Житомир. Киевская старина*, 25, 656–658.
- Берковський, В. Г. (2016, 14 липня). Гамченко Сергій Свиридович (Спиридонович) – дослідник прадавньої історії Славутчини. *Вісті громади*, 28, 5.
- Білокінь, С. І. (1999). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження*. Київ.
- Білокінь, С. І. Словник музейників України (1917–1943). Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Personal/MuseumWorkers/G.html>
- Болсуновский, К. В. (1890). [Рец. на кн.:] Гамченко С. С. (1888). Житомирский могильник. Археологические исследования Житомирской группы курганов. *Исторический вестник*, 3.
- Бонь, О. І. (1999). Академік О. П. Новицький і музей Українських діячів науки та мистецтва. *Київська старовина*, 6, 123–132.
- Бонь, О. І. (2004). *Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність*. Київ: Рідний край.
- Бонь, О. І. (2019). Олекса Новицький і Сергій Гамченко: повсякдення науковців 1920–1930-х років за епістолярними джерелами. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 23, 409–418. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-409-418>
- Відейко, М. Ю. (2002). *Трипільські протоміста. Історія досліджень*. Київ.
- Волков, С. В. (2002). *Белое движение*. Энциклопедия Гражданской войны. Санкт-Петербург: изд. дом «Нева»; Москва: изд-во «ОЛМА-ПРЕСС», 672.
- Гамченко Сергій. (1993). В *Енциклопедія українознавства* (1, с. 353). Львів.
- Гамченко Сергій Свиридович. (1960). В *Українська Радянська Енциклопедія [УРЕ]*. (3: «Волочіння–Данія», с. 122). Київ: Головна редакція УРЕ.
- Гамченко, С. С. (1888). *Альбом рисунков и чертежей, планов и карт: приложение к соч[инению] “Житомирский могильник. Археологическое исследование Житомирской группы курганов” [Карты]*. Житомир: Типо-Литография наследников Бродовича.
- Гамченко, С. С. (1888a). Житомирский могильник. *Волинские губернские ведомости*, 68, 70, 72, 74, 81, 86, 88.
- Гамченко, С. С. (1888b). *Житомирский могильник. Археологические исследования Житомирской группы курганов*. Житомир, 1–124.
- Гамченко, С. С. (1897). Городища и могильники по р. Корчеватой. *Труды IX Археологического съезда*, 2, 89–156.
- Гамченко, С. С. (1898). Раскопки по Случи на участке Мирополь–Ольха. *Справочная книга Волынской губ. на 1899*. Житомир.

- Гамченко, С. С. (1899). Древний поселок и могильник в ур[очище] Стуга, близ с. Студеница, Житомирского уезда Волынской губ. *Чтения Исторического Общества Нестора-Летописца*, 13(2), 3–93.
- Гамченко, С. С. (1901). Раскопки в бассейне р. Случи. *Труды XI Археологического съезда в Киеве (1899)*, 1, 355–404.
- Гамченко, С. С. (1908). *Раскопки на побережье Финского залива*. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова.
- Гамченко, С. С. (1909). Исследования Сестрорецких курганов в 1907 г. *Записки отделения русской и славянской археологии императорского Русского археологического общества* (Т. 8(2), 293 с.) Санкт-Петербург.
- Гамченко, С. С. (1913). Исследования Сестрорецких курганов в 1908 г. *Записки Отделения русской и славянской археологии Российского археологического общества* (Т. 9, с. 63–162). Санкт-Петербург.
- Гамченко, С. С. (1925). *Археологічні періоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони*. Житомир.
- Гамченко, С. С. (1926). Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909–1913 рр. *Трипільська культура на Україні: зб. статей*, 1, 31–41.
- Гамченко, С. С. (1928а). *Лист до Є. Й. Сіцінського від 7 грудня 1928 р.* 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
- Гамченко, С. С. (1928б). *Лист до Є. Й. Сіцінського від 25 грудня 1928 р.* 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
- Гамченко, С. С. (1929). Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині. *Записки Шепетівського наукового при УАН товариства*, 3–7.
- Гамченко, С. С. Коротке повідомлення за археологічні дослідження р. 1930 на Україні. НА ІА НАН України. Архів ВУАК. № 327/13.
- Гамченко, С. С. (1930). Житомир за першоджерелами передісторичної археології. *Записки ВУАК*. (Т. 1. с. 1–24). Київ.
- Гамченко, С. С. (1930а). Могильний некропіль біля ст. Полонного на Волині. *Хроніка археології та мистецтва*, 1. Київ, 27–31.
- Давиденко, О. (2018, 23 липня). Життя Сергія Гамченка: сюжет для історичного роману. *Zhytomyr. Travel*. Режим доступу: <http://www.zhytomyr.travel/zhittya-sergiya-gamchenka-syuzhet-dlya-istorichnogo-romanu/>
- Державний архів Житомирської області [ДАЖО]. Ф. 146. Оп. 1. Ч. 2: «Дело Волынского дворянского депутатского собрания о дворянском происхождении рода Гамченков по первому столу».
- Державний архів Служби безпеки України [ДА СБ України]. Ф. 6. Спр. 67093. ФП. Т. 3099: «Архівно-слідча справа Гамченка Є. С.».
- Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*. Т. 8. (1909). Санкт-Петербург.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [ІР НБУВ]. Ф. 279. Спр. 815.
- ІР НБУВ. Ф. 279. Спр. 1046. Новицкий Алексей Петрович. Тексты писем личного характера. 20 мая 1928 – 7 сентября 1931 г. 1 од. зб. 46 арк.
- ІР НБУВ. Ф. 279. Спр. 1096–1120. Гамченко Сергій Свиридович – Новицькому Олексію Петровичу. Листи, листівки: 27 грудня 1928 – 2 серпня 1932 р. 3 Києва, Яремовки (Ізюмщина), Житомира до Києва. 25 од. зб. 29 арк. 3 чистих+ 4 листівки. 35 арк.
- Коляструк, О. (2015). *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя*. В. М. Даниленко (ред.). Друге видання. Харків: Раритети України, 404 с.
- Кондратюк, Р., Тарабукін, О. (1995, 25 серпня). Сергій Гамченко, відомий і невідомий. *Житомирський вісник*.
- Костриця, М. Ю. (2001). *Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті*. Житомир: вид-во МАК.

Костриця, М. Ю. (2006). Гамченко Сергій Свиридович. В *Енциклопедія сучасної України*. (5: Вод–Гн, с. 366). Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ.

Кузнецова, С. М., Линка (Геппенер) Н. В. (1963). Научный архив С. С. Гамченко. *Материалы и исследования по археологии СССР, 108*: Б. А. Рыбаков (ред.) Славяне накануне образования Киевской Руси). Москва; Ленинград, 13–15.

Курінний, П. П. (1994). *Історія археологічного знання про Україну*. Полтава.

Лагодовська, О. Ф. (1948). Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, 2, 62–77.

Литвин, М. Р., Науменко, К. Є. (2007). *Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی*. Львів; Харків: Сага.

Ляшко, С. М. (2004). Гамченко Сергій Свиридович. В *Енциклопедія трипільської цивілізації*: в 2 т. (2, с. 113, 114). Київ.

Ляшко, С. М. (2012). Життєпис роду Гамченків: проблеми просопографії в контексті особливостей історичного часу та джерельної бази. *Українська біографістика: Збірник наукових праць Інституту біографічних досліджень*, 9, 110–158.

Ляшко, С. Н. (2011). Особенности автобиографий 1920–1930-х гг. (на примере автобиографий исследователей украинского археологического наследия из фондов Института Рукописи НБУВ). *История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции, посвященной 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев (5–8 окт., 2010))*. Санкт-Петербург: «Нестор-История», 231–235.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. (2011). Вклад С. С. Гамченко в изучение памятников Тшинецкого культурного круга. *История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции, посвященной 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев (5–8 окт., 2010))*. Санкт-Петербург: «Нестор-История», 217–230.

Майданюк, Н. І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині. Режим доступу: <https://muzey.vn.ua/node/200>; <https://vinnytsia-museum.in.ua/science/articles/trypillia-map>.

Макаревич, М. Л. (1960). С. С. Гамченко (к 100-летию со дня рождения). *Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 10*, 141–143.

Мезенцева, Г. Г. (1997). *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник*. Чернігів: Сіверянська думка.

Міжнародна наукова конференція «Древлянські гради: ранні міста Східної Європи». Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5214>

Міллер, М. (1956). Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932). *Науковий збірник Українського Вільного університету. Ювілейне видання*, 6, 155–158.

Моця, О. П. (1993). *Населення південно-руських земель IX–XIII ст.: за матеріалами некрополів*. Київ: Наукова думка.

Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). Ф. 3 (Особовий фонд Сергія Свиридовича (Спиридоновича) Гамченка (1860–1932)). Од. зб. 1–229 (1876–1931).

НА ІА НАНУ. Ф. 59 (ВУАК (Всеукраїнський археологічний комітет)). Спр. 175. 12 арк.

НА ІА НАНУ. Ф. 3. С. С. Гамченко. Спр. 63. Наукова робота «Розкопки 1926 р. в Києві» – відбиток із «Хроніки археології і мистецтва». 3 варіантом рукопису. 1927 р. 39 арк.

НА ІА НАНУ. Ф. 3. С. С. Гамченко. Спр. 64. Схема робіт 1926 р. в садибі Трубецького, короткий звіт, інвентарний опис, грошова довідка, відношення. 1926 р. 28 арк.

НА ІА НАНУ. Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування «В–З». Спр. 139–140. Письма от Всеукраинского археологического комитета. 1926–1930 рр. 1+15 арк.

НА ІА НАНУ. Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування «Т–Я». Спр. 210. Листи від С. Таранушенка. 1928 р. 2 арк.

НА ІА НАНУ. Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування «Т–Я». Спр. 225. Листи від Д. Яворницького. 1928–1931 рр. 3 арк.

НА ІА НАНУ. Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування. Спр. 187. Письма от А. и М. Новицких. 1927–1928 гг. 4 арк.

- НА ІА НАНУ. Ф. 10. Курінний П. П. Спр. 56 а.
- НА ІА НАНУ. Ф. 15. Лагодівська О. Ф. Спр. 29. С. С. Гамченко (Біографічний нарис). 19 арк.
- Науковий архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Російської Академії наук (НА СПБВ ІА РАН). Ф. Р-І. Од. зб. 85; 85/1409. Папка № 3. Табл. 52–99; Папка № 4. Табл. 100–150; 178; 302; 308, 314, 392, 415.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область. (2008). Житомир: «Полісся».
- Нестеренко, В. А. (2000). Археологічні дослідження С. С. Гамченка на теренах Волині. В М. Ю. Костиця (ред.). *Житомирищина на зламі тисячоліть*, 21, 328–330.
- Нестуля, С. І. (1997). *Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років)*. Полтава: ВЦ «Археологія».
- Оглоблин, О. (1959). *Люди старої України*. Мюнхен: Дніпрова хвиля.
- Отрощенко, В. (2013). Проблема формування наукових шкіл на прикладі відділу археології енеоліту та бронзового віку ІА АН УРСР / НАНУ. *Наукові студії: Збірник наукових праць* 6, 3–12.
- Памяти С. С. Гамченко (1963). *Матеріали и исследование по археологии СССР*, 108, 8–11.
- Петров, В. П., Шмидт, Е. А. (1963). Памятники корчакского типа: (По материалам раскопок С. С. Гамченко). *Матеріали и исследование по археологии СССР*, 108, 16–38.
- Потупчик, М. В., Потупчик, М. Є. (2008). Археологічні дослідження на Вінничині 1920-х – першої половини 1940-х років ХХ ст. *Подільська старовина*, 4, 53–72.
- Русанова, І. П., Алихова, А. Е. (1963). Поселение у с. Корчака на р. Тетерева. *Матеріали и исследование по археологии СССР*, 108, 39–50.
- Справа «Весна» 1930–1931 рр. – за документами Державного архіву Служби безпеки України. (2002). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*, 1 (18); 2 (19).
- Сіцинський, Є. (1920). *Начерки з історії Поділля*. Кам'янець на Поділлі: Друкарня Державного Українського Університету.
- Сіцинський, Ю. Й. (1901). [Рец. на працю:] Гамченко С. (1899). Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеницы Житомирского уезда Волынской губернии). *Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца*, 13, 1–93. Киев.
- Старенький, О. І. (2012). Юхим Йосипович Сіцинський – археолог, дослідник трипільської культури. *Археологічні студії «Межибіж»*, 1, 138–175.
- Тарабукін, О. О. (2012). Про деякі проблемні питання в біографії видатного українського археолога С. С. Гамченка. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Культурний простір Житомирищини–Волині ХІХ–ХХ століть»*, 24 квітня 2012 року: в 2 томах. (Т. 1). Житомир: Видавець М. Г. Косенко, 75–83.
- Тинченко, Я. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, 1. Київ: Темпора.
- Толочко, П. П. (ред.). (2015). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014*. Київ: АДЕФ-Україна, 377–378.
- Трембіцький, А. А., Трембіцький, А. М. (2011). До питання взаємовідносин знаних українських археологів С. С. Гамченка та Є. Й. Сіцинського. *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я»*. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 148–155.
- Трембіцький, А. М. (2010). З історії співпраці знаних українських археологів Сергія Гамченка та Євфимія Сіцинського. *Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції, 18–19 листопада 2010 року*. Кам'янець-Подільський: Абетка, 681–692.
- Український Петербург: енциклопедичний довідник. (2012). *Хроніка 2000*, 4 (94), 15–448.
- Франко, А. Д. (1993). Науково-видавнича діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. *Дослідження з історії України: Вісник Львівського університету. Серія історична*, 29, 44–53.

Франко, А. Д. (2006). Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. *Визвольний шлях: Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник, 7–8 (700–701; лип.–серп.)*, 74–91. Київ; Лондон: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи.

Франко, А. Д. (2019а). Іван Франко як учений, видавець та організатор української академічної науки в НТШ. В. Мельник, М. Жулинський (ред.) *«Я єсть пролог...»: матеріали Міжнародного наукового конгресу, до 160-річчя від дня народження Івана Франка (Львів, 22–24 вересня 2016 р.): у 2 т.* Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. (Т. 1. с. 350–394).

Франко, А. Д., Франко, О. О. (1997). Львів у житті Ф. Вовка. *Наукові зошити історичного факультету: Збірник наукових праць*. Львів, 72–77.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (1997а). Невгамовний Федір Вовк. *Слово і Час*, 8, 24–30. Київ.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (1998). Ф. Вовк – вчений і громадський діяч (До 150-річчя від дня народження Ф. Вовка). *Зерна: Літературно-мистецький альманах українців Європи*, 4/5, 247–252. Париж; Львів; Цвікау.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2011). Аналіз документів і матеріалів особистого наукового архіву Федора Кіндратовича Вовка. *Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка* 6, 106–123.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2011а). Провідна роль Ф. Вовка, І. Франка, І. Раковського, З. Кузеля, В. Кубійовича у формуванні українознавчого універсуму енциклопедичних знань. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць*. Чернівці–Вишніця: Вид-во “Черемош”. (Т. 2 (32), 188.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2012). Аналіз документів і матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка* 7, 62–74.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2013). Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Макаренка. *Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка* 8, 75–81.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2013а). Петро Курінний – дослідник стародавнього Львова. *Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка* 8, 82–97.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2015). Аналіз документів і матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Науковий збірник Українського Вільного Університету, 20. Повідомлення і доповіді Міжнародної наукової конференції: «SAPERE AUDE!» Український Вільний Університет: 1945–2015 (До 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині) (Львів, 8 жовтня 2015 р.)*. Мюнхен, 89–99.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2017). Археолог, історик, мистецтвознавець, етнолог, музеєзнавець, педагог Вадим Щербаківський: емігрантська віха творчого життєпису українського академічного вченого, професора (1922–1957). *Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка*, 12, 86–167.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2017а). Наукова діяльність Вадима Щербаківського в Українському вільному університеті (до 140-річчя від дня народження). *Науковий збірник Українського Вільного Університету*, 21, 245–263.

Франко, А. Д., Франко, О. О. (2017б). Науково-творча, організаційна та педагогічна діяльність Вадима Щербаківського упродовж емігрантського періоду життя (березень 1922 – січень 1957 років) (До 140-річчя від дня народження). В В. О. Митюк (упор.) *Рід Щербаківських – звитязці української культури: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ружин Житомир. обл., 22 вересня 2017 р.)*. Вишгород: ПП М. І. Сергійчук, 98–171.

Франко, А. Д., Франко, О. Е. (1990). Федор Кондратьевич Вовк (Волков). *Биографический очерк. Советская этнография*, 1, 86–95.

Франко, А. Д., Франко, О. Е. (1997). Международные научные связи Ф. Вовка (Волкова). *Традиции отечественной палеоэтнологии: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рожд. Ф. Волкова (Вовка)*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 19–21.

- Франко О. Е. (1992). Украинский археолог М. В. Сибилев. *Материалы научной конференции Института археологии*. Ленинград, 17–20.
- Франко, О. О. (1984). Академік АН УРСР П. П. Єфименко (До 100-річчя з дня народження). *Український історичний журнал*, 11(284), 143–145.
- Франко, О. О. (1987). Фонд М. Я. Рудинського в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР. *Обласна науково-практична конференція, присвячена 100-річчю від дня народження М. Я. Рудинського (26–29 березня 1987 р.)*: Збірник доповідей і повідомлень. Полтава, 36–39.
- Франко, О. О. (1990). В. В. Хвойка й черняхівська культура (до 140-річчя від дня народження). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. Полтава, 35–38.
- Франко, О. О. (1991). Огляд фонду «Музей старожитностей при Київському університеті Святого Володимира». *Археологія*, 1, 145–147.
- Франко, О. О. (1997). Федір Вовк. *Джерела до новітньої історії України*. (Т. 4. с. 11–237). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук (УВАН) у США.
- Франко, О. О. (1998). Наукова і суспільно-політична діяльність Вадима Щербаківського (до 120-річчя від дня народження). *Ukrainská Svobodná Univerzita (1921–1996). Vědecký sborník z konference, věnované 75 výročí založení university. Praha, 29–30 listopadu 1996 [Український Вільний Університет (1921–1996). Науковий збірник конференції, присвяченої 75-ій річниці заснування УВУ. Прага, 29–30 листопада 1996 р.]*. Praha, 45–55.
- Франко, О. О. (2001). Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Київ: Вид-во Європейського ун-ту.
- Франко, О. О. (2006). Доля наукового архіву В. Щербаківського. *Визвольний шлях*, 4, 116–125.
- Франко, О. О. (2006а). Міжнародні наукові зв'язки Федора Вовка: погляд через століття. *Етнічна культура українців*, 30–47.
- Франко, О. О. (2006б). Наукова діяльність Федора Вовка. *Український історичний журнал*, 3(468) (травень–червень), 42–56.
- Франко, О. О. (2009). Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського. *Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка* 4, 68–79.
- Франко, О. О., Хомин Н. М. (2012). Наукова діяльність Віктора Петрова (40-і роки ХХ ст.). *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка*, 7, 75–83.
- Черновол (Чорновол), І. В. (2010). Листи Є. Й. Сіцінського до С. С. Гамченка. В Л. П. Станіславська (ред.) *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 262–265.
- Швидкий, В. П. (2004). Гамченко Сергій Свиридович. В *Енциклопедія історії України* (2: Г–Д, с. 48). Київ: Наукова думка.
- Шовкопляс, І. Г. (1969). *Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966)*. Бібліографія. Київ.
- Яненко А. (2016). Гамченко Сергій Свиридович. *Історія музейної археології УСРР (1919–1934)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 65–66.
- Яненко А. (2019). Листи до Петра Курінного: антологія буденного в міжвоєнному місті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 23, 436–450. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-436-450>.
- Miller, M. (1956). *Archaeology in the USSR. Research Program on the USSR: Research Monograph series*, 3. New York.

REFERENCES

- Abrosymova, S. V., Perkova, A. I., Pitsyk, O. V., & Cherednyk, N. H. (Comp.). (1997). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho, 1: Lysty vchenykh do D. I. Yavornytskoho*. Dnipropetrovsk, 1–888.
- Avtobiohrafiiia Yevfyma Yosypovycha Sitsinskoho. 1929–1930. In *Rodynni arkhiv A. M. Trembitskoho*, 2 ark. (in Ukrainian).

- Antonovich, V. B. (1886). [Retsenziia na doslidzhennia S. S. Hamchenka]. *Voly`n`*, 87. Zhitomir. (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1900). *Arxeologicheskaya karta Voly`nskoj gubernii: nauchnoe izdanie*. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya. (in Russian).
- Artemenko, I. I. , Baran, V. D. , Kuchera, M. P. , Nechytailo, A. L. & Franko, O. O. ta in. *50 rokiv Instytutu arkheolohii AN URSSR*. (1984). Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Bazhenov, L. V. (1993). *Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavtsiv XIX–XX st.: Istoriohrafii. Bibliohrafiia. Materialy*. Kamianets-Podilskyi. (in Ukrainian).
- Belyashevskij, N. (1889). [Retsenziia na kn.:] Gamchenko S. S. (1888). Zhitomirskij mogil`nik. Arxeologicheskie issledovaniya zhitomirskoj grupy` kurganov. Zhitomir. *Kievskaya starina*, 25, 656–658. (in Russian).
- Berkovskiy, V. H. (2016, July 14). Hamchenko Serhii Svyrydovych (Spyrydonovych) – doslidnyk pradavnoi istorii Slavutchyny. *Visti hromady*, 28, 5. (in Ukrainian).
- Bilokin, S. I. (1999). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR, 1917–1941 rr.: Dzhereloznavche doslidzhennia*. Kyiv. (in Ukrainian).
- Bilokin, S. I. Slovnyk muzeinykiv Ukrainy (1917–1943). Retrieved from <https://www.s-bilokin.name/Personal/MuseumWorkers/G.html>. (in Ukrainian).
- Bolsunovskij, K. V. (1890). [Retsenziia na kn.:] Gamchenko S. S. (1888) Zhitomirskij mogil`nik. Arxeologicheskie issledovaniya Zhitomirskoj grupy` kurganov. *Istoricheskij vestnik*, 3. (in Russian).
- Bon, O. I. (1999). Akademik O. P. Novytskyi i muzei Ukrainykykh diiachiv nauky ta mystetstva. *Kyivska starovyna*, 6, 123–132. (in Ukrainian).
- Bon, O. I. (2004). *Akademik Oleksa Petrovych Novytskyi: naukova ta hromadska diialnist*. Kyiv: Ridnyi kraj. (in Ukrainian).
- Bon, O. I. (2019). Oleksa Novytskyi i Serhii Hamchenko: povsiakdennia naukovtsiv 1920–1930-kh rokiv za epistoliarnymy dzherelamy. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 23, 409–418. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-409-418>. (in Ukrainian).
- Videiko, M. Yu. (2002). *Trypilski protomista. Istorii doslidzhen*. Kyiv. (in Ukrainian).
- Volkov, S. V. (2002). Beloe dvizhenie. *E`ncziklopediya Grazhdanskoj vojny`*. Sankt-Peterburg: izd. dom «Neva»; Moskva: izd-vo «OLMA-PRESS», 672. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1888). *Al`bom risunkov i chertezhej, planov i kart: prilozhenie k soch[ineniyu] «Zhitomirskij mogil`nik. Arxeologicheskoe issledovanie Zhitomirskoj grupy` kurganov» [Karty`]*. Zhitomir: Tipo-Litografiya naslednikov Brodovicha. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1888a). Zhitomirskij mogil`nik. *Voly`nskie gubernskie vedomosti*, 68, 70, 72, 74, 81, 86, 88. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1888b). *Zhitomirskij mogil`nik. Arxeologicheskie issledovaniya Zhitomirskoj grupy` kurganov*. Zhitomir. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1897). Gorodishha i mogil`niki po r. Korchevatoj. *Trudy` IX Arxeologicheskogo sezda*, 2, 89–156. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1898). Raskopki po Sluchi na uchastke Miropol`–Ol`xa. *Spravochnaya kniga Voly`nskoj gub. na 1899*. Zhitomir. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1899). Drevnij poselok i mogil`nik v ur[ochishhe] Stuga, bliz s. Studenicza, Zhitomirskogo uezda Voly`nskoj gub. *Chteniya Istoricheskogo Obshhestva Nestora-Letopiscza*, 13(2), 3–93. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1901). Raskopki v bassejne r. Sluchi. *Trudy` XI Arxeologicheskogo s`ezda v Kieve* (1899), 1, 355–404. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1908). *Raskopki na poberezh`e Finskogo zaliva*. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. A. Aleksandrova. (in Russian).
- Gamchenko, S. S. (1909). Issledovaniya Sestroreczkix kurganov v 1907 g. *Zapiski otdeleniya russkoj i slavyanskoj arxeologii imperatorskogo Russkogo arxeologicheskogo obshhestva* (Vol. 8(2), 293 p.) Sankt-Peterburg. (in Russian).

- Gamchenko, S. S. (1913). Issledovaniya Sestroreczkix kurganov v 1908 g. *Zapiski Otdeleniya russkoj i slavyanskoj arxeologii Rossijskogo arxeologicheskogo obshhestva* (Vol. 9, pp. 63–162). Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Hamchenko Serhii. (1993). In *Entsyklopediia ukraïnoznavstva* (1, p. 353). Lviv.
- Hamchenko Serhii Svyrydovych. (1960). In *Ukrainska Radianska Entsyklopediia*. (3: «Volochnina–Daniia», p. 122). Kyiv: Holovna redaktsiia URE. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. (1925). *Arkheolohichni pershodzherela, sposoby yikh reiestratsii ta zasoby okhorony*. Zhytomyr. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. (1926). Sposterezhennia nad danymy doslidiv trypilskoi kultury 1909–1913 rr. *Trypil'ska kultura na Ukraini: zb. statei, 1*, 31–41. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. (1928a). *Lyst do Ye. Y. Sitsinskoho vid 7 hrudnia 1928 r. Oryhinal, 2 ark.* Rodynnyi arkhiv A. M. Trembitskoho. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. (1928b). *Lyst do Ye. Y. Sitsinskoho vid 25 hrudnia 1928 r. Oryhinal, 2 ark.* Rodynnyi arkhiv A. M. Trembitskoho. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. (1929). Doslydy arkeolohichni 1927 r. na Shepetivshchyni. *Zapysky Shepetivskoho naukovooho pry UAN tovarystva*, 3–7. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. Korotke povidomlennia za arkeolohichni doslidzhennia r. 1930 na Ukraini. NA IA NAN Ukrainy. Arkhiv VUAK. No 327/13. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. (1930). Zhytomyr za pershodzherelamy peredistorychnoi arkeolohii. *Zapysky VUAK*. (Vol. 1, pp. 1–24). Kyiv. (in Ukrainian).
- Hamchenko, S. S. (1930a). Mohylnyi nekropil bilia st. Polonnoho na Volyni. *Khronika arkeolohii ta mystetstva, 1*. Kyiv, 27–31. (in Ukrainian).
- Davydenko, O. (2018, 23 lypnia). Zhyttia Serhii Hamchenka: suzhet dlia istorychnoho romanu. *Zhytomyr. Travel*. Retrieved from <http://www.zhytomyr.travel/zhittya-sergiya-gamchenka-syuzhet-dlya-istorichnogo-romanu/>. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [DAZhO]. F. 146. Op. 1. Ch. 2: «Delo Voly`nskogo dvoryanskogo deputatskogo sobraniya o dvoryanskom proisxozhdenii roda Gamchenkov po pervomu stolu». (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [DA SB Ukrainy]. F. 6. Spr. 67093. FP. T. 3099: «Arkhivno-slidcha sprava Hamchenka Ye. S.». (in Russian).
- Zapiski Otdeleniya russkoj i slavyanskoj arxeologii Imperatorskogo Russkogo arxeologicheskogo obshhestva*. Vol. 8. (1909). Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [IR NBUV]. F. 279. Spr. 815. (in Ukrainian).
- IR NBUV. F. 279. Spr. 1046. Noviczkiy Aleksej Petrovich. Teksty` pisem lichnogo xarakteru. 20 maya 1928 – 7 sentyabrya 1931 g. 1 od. zb. 46 ark. (in Russian).
- IR NBUV. F. 279. Spr. 1096–1120. Hamchenko Serhii Svyrydovych – Novytskomu Oleksiiu Petrovychu. Lysty, lystivky: 27 hrudnia 1928 – 2 serpnia 1932 r. Z Kyieva, Yaremovky (Iziumshchyna), Zhytomyra do Kyieva. 25 od. zb. 29 ark. 3 chystykh+ 4 lystivky. 35 ark. (in Ukrainian).
- Koliastruk, O. (2015). *Intelihentsiia USRR u 1920-ti roky: povsiakdenne zhyttia*. V. M. Danylenko (Ed.). Druhe vydannia. Kharkiv: Rarytety Ukrainy. (in Ukrainian).
- Kondratiuk, R. & Tarabukin, O. (1995, August 25). Serhii Hamchenko, vidomyi i nevidomyi. *Zhytomyrskyi visnyk*. (in Ukrainian).
- Kostryt'sia, M. Yu. (2001). *Tovarystvo doslidnykiv Volyni: istoriia, diialnist, postati*. Zhytomyr: vyd-vo MAK. (in Ukrainian).
- Kostryt'sia, M. Yu. (2006). Hamchenko Serhii Svyrydovych. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. (5: Vod–Hn, p. 366). Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NANU. (in Ukrainian).
- Kuznecova, S. M. & Linka (Geppener), N. V. (1963). Nauchny`j arxiv S. S. Gamchenko. *Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR*, 108: B. A. Ry`bakov (Ed.) Slavyane nakanune obrazovaniya Kievskoj Rusi. Moskva; Leningrad, 13–15. (in Russian).

- Kurinyi, P. P. (1994). *Istoriia arkeolohichnoho znannia pro Ukrainu*. Poltava. (in Ukrainian).
- Lahodovska, O. F. (1948). Voitsekhivskiy mohyl'nyk bronzovoi doby na Volyni. *Arkheolohiia*, 2, 62–77. (in Ukrainian).
- Lytvyn, M. R. & Naumenko, K. Ye. (2007). *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XX st. Heneraly i admiraly*. Lviv; Kharkiv: Saha. (in Ukrainian).
- Liashko, S. M. (2004). Hamchenko Serhii Svyrydovych. In *Entsyklopediia trypil'skoi tsyvilizatsii: v 2 t.* (2, pp. 113, 114). Kyiv. (in Ukrainian).
- Liashko, S. M. (2012). Zhyttiepys rodu Hamchenkiv: problemy prosopohrafii v konteksti osoblyvosti istorychnoho chasu ta dzhernelnoi bazy. *Ukrainska biohrafistyka: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu biohrafichnykh doslidzhen* 9, 110–158. (in Ukrainian).
- Lyashko, S. N. (2011). Osobennosti avtobiografij 1920–1930-x gg. (na primere avtobiografij issledovatelej ukrainskogo arxeologicheskogo naslediya iz fondov Institutu Rukopisi NBUV). *Istoriya arxeologii: lichnosti i shkoly` : Materialy` Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii, posvyashhennoj 160-letiyu so dnya rozhdeniya V. V. Xvojki (Kiev (5–8 okt., 2010))*. Sankt-Peterburg: «Nestor-Istoriya», 231–235. (in Russian).
- Ly`senko, S. D. & Ly`senko, S. S. (2011). Vklad S. S. Gamchenko v izuchenie pamyatnikov Tshineczkogo kul`turnogo kruga. *Istoriya arxeologii: lichnosti i shkoly` : Materialy` Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii, posvyashhennoj 160-letiyu so dnya rozhdeniya V. V. Xvojki (Kiev (5–8 okt., 2010))*. Sankt-Peterburg: «Nestor-Istoriya», pp. 217–230. (in Russian).
- Maidaniuk, N. I. Karta pamiatok trypil'skoi kultury na Vinnychchyni. Retrieved from <https://muzey.vn.ua/node/200>; <https://vinnytsia-museum.in.ua/science/articles/trypillia-map>. (in Ukrainian).
- Makarevich, M. L. (1960). S. S. Gamchenko (k 100-letiju so dnja rozhdenija). *Kratkie soobshheniya Institutu arxeologii AN USSR*, 10, 141–143. (in Russian).
- Mezentseva, H. H. (1997). *Doslidnyky arkeolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk. Chernihiv: Siverianska dumka*. (in Ukrainian).
- Mizhnarodna naukova konferentsiia «Drevlianski hrady: ranni mista Skhidnoi Yevropy»*. Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5214>. (in Ukrainian).
- Miller, M. (1956). Dniprelestanivska arkeolorichna ekspedytsiia Narkomosu Ukrainy (1927–1932). *Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Vilnoho universytetu. Yuvileine vydannia*, 6, 155–158. (in Ukrainian).
- Motsia, O. P. (1993). *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX–XIII st.: za materialamy nekropoliv*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy (NA IA NANU). F. 3 (Osobovyi fond Serhiia Spyridonovycha (Svyrydovycha) Hamchenka (1860–1932)). Od. zb. 1–229 (1876–1931). (in Ukrainian and in Russian).
- NA IA NANU. F. 59 (VUAK (Vseukrainskyi arkeolohichnyi komitet)). Spr. 175. 12 ark. (in Russian).
- NA IA NANU. F. 3. S. S. Hamchenko. Spr. 63. Naukova robota «Rozkopky 1926 r. v Kyievi» – vidbytok iz «Khroniky arkeolohii i mystetstva». Z variantom rukopysu. 1927 r. 39 ark. (in Ukrainian).
- NA IA NANU. F. 3. S. S. Hamchenko. Spr. 64. Skhema robit 1926 r. v sadybi Trubetskoho, korotkyi zvit, inventarnyi opys, hroshova dovidka, vidnoshennia. 1926 r. 28 ark. (in Ukrainian).
- NA IA NANU. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia «V–Z». Spr. 139–140. Pis`ma ot Vseukrainskogo arxeologicheskogo komiteta. 1926–1930 rr. 1+15 ark. (in Russian).
- NA IA NANU. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia «T–Ia». Spr. 210. Lysty vid S. Taranushenka. 1928 r. 2 ark. (in Ukrainian).
- NA IA NANU. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia «T–Ia». Spr. 225. Lysty vid D. Yavornytskoho. 1928–1931 rr. 3 ark. (in Ukrainian).
- NA IA NANU. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia. Spr. 187. Pis`ma ot A. i M. Noviczki. 1927–1928 gg. 4 ark. (in Russian).
- NA IA NANU. F. 10. Kurinyi P. P. Spr. 56 a. (in Ukrainian).
- NA IA NANU. F. 15. Lahodovska O. F. Spr. 29. S. S. Hamchenko (Biohrafichnyi narys). 19 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Sankt-Peterburzkoho viddilennia Instytutu arkheolohii Rosiiskoi Akademii nauk (NA SPbV IA RAN). F. R-I. Od. zb. 85; 85/1409. Papka № 3. Tabl. 52–99; Papka № 4. Tabl. 100–150; 178; 302; 308, 314, 392, 415.

Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Zhytomyrska oblast. (2008). Zhytomyr: «Polissia» (in Ukrainian).

Nesterenko, V. A. (2000). Arkheolohichni doslidzhennia S. S. Hamchenka na terenakh Volyni. In M. Yu. Kostrytsia (Ed.) *Zhytomyrshchyna na zlami tysiacholit, 21*, 328–330. (in Ukrainian).

Nestulia, S. I. (1997). *Stanovlennia Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu VUAN (seredyna 1920-kh rokiv)*. Poltava: VTs “Arkheolohiia”, 98 p. (in Ukrainian).

Ohloblyn, O. (1959). *Liudy staroi Ukrainy*. Miunkhen: Dniprova khvyliia. (in Ukrainian).

Otroshchenko, V. (2013). Problema formuvannia naukovykh shkil na prykladi viddilu arkheolohii eneolitu ta bronzovoho viku IA AN URSR / NANU. *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats, 6*, 3–12. (in Ukrainian).

Pamyati S. S. Gamchenko. (1963). *Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR, 108*, 8–11 (in Russian).

Petrov, V. P. & Shmidt, E. A. (1963). Pamyatniki korchakskogo tipa: (Po materialam raskopok S. S. Gamchenko). *Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR, 108*, 16–38. (in Russian).

Potupchuk, M. V. & Potupchuk, M. Ye. (2008). Arkheolohichni doslidzhennia na Vinnychyni 1920-kh – pershoi polovyny 1940-kh rokiv XX st. *Podilska starovyna, 4*, 53–72. (in Ukrainian).

Rusanova, I. P. & Alixova, A. E. (1963). Poselenie u s. Korchaka na r. Tetereve. *Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR, 108*, 39–50. (in Russian).

Sprava «Vesna» 1930–1931 pp. – za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy». (2002). *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB, 1 (18); 2 (19)*.

Sitsynskiy, Ye. (1920). *Nacherky z istorii Podillia*. Kamianets na Podilliu: Drukarnia Derzhavnoho Ukrainskoho Universytetu. (in Ukrainian).

Sitsynskiy, Yu. Y. (1901). [Retsenziia na pratsiu:] Gamchenko S. (1899). Drevnij poselok i mogil`nik v urochishhe Stuga (bliz s. Studeniczy` Zhitomirskogo uezda Voly`nskoj gubernii). *Chteniya v Istoricheskom Obshhestve Nestora-letopiscza, 13*, 1–93. Kiev.

Starenkiy, O. I. (2012). Yukhym Yosypovych Sitsynskiy – arkheoloh, doslidnyk trypilskoj kultury. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh», 1*, 138–175. (in Ukrainian).

Tarabukin, O. O. (2012). Pro deiaki problemni pytannia v biohrafii vydatnoho ukrainskoho arkheoloha S. S. Hamchenka. *Materialy Vseukrainskoi naukovy-kraieznavchoi konferentsii «Kulturnyi prostir Zhytomyrshchyny–Volyni XIX–XX stolit», 24 kvitnia 2012 roku: v 2 t. (Vol. 1)*. Zhytomyr: Vydavets M. H. Kosenko, 75–83. (in Ukrainian).

Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921), 1*. Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).

Tolochko, P. P. (Ed.). (2015). *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina, 668 p. (in Ukrainian).

Trembitskiy, A. A. & Trembitskiy, A. M. (2011). Do pytannia vzaiemovidnosyn znanykh ukrainskykh arkheolohiv S. S. Hamchenka ta Ye. Y. Sitsinskoho. «Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrovia». *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii na chest 10-richchia stvorennia viddilu starozhytnosti Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka*. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory–2006», 148–155. (in Ukrainian).

Trembitskiy, A. M. (2010). Z istorii spivpratsi znanykh ukrainskykh arkheolohiv Serhiia Hamchenka ta Yevfymii Sitsinskoho. *Materialy XIII Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, 18–19 lystopada 2010 roku*. Kamianets-Podilskiy: Abetka, 681–692. (in Ukrainian).

Ukrainskiy Peterburh: entsyklopedychnyi dovidnyk. (2012). *Khronika-2000, 4 (94)*, 15–448. (in Ukrainian).

Franko, A. D. (1993). Naukovo-vydavnycha diialnist I. Franka v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka. *Doslidzhennia z istorii Ukrainy: Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna, 29*, 44–53. (in Ukrainian).

Franko, A. D. (2006). Diialnist Ivana Franka v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka. *Vyzvolnyi shliakh: Suspilno-politychnyi, naukovyi ta literaturnyi misiachnyk, 7–8 (700–701; lyp.–serp.)*, 74–91. Kyiv; London: Ukrainska Vydavnycha Spilka im. Yuriiia Lypy. (in Ukrainian).

Franko, A. D. (2019a). Ivan Franko yak uchenyi, vydavets ta orhanizator ukrainskoi akademichnoi nauky v NTSh. V. Melnyk, & M. Zhulynskiy (Eds.) *«Ja yest proloh...»: materialy Mizhnarodnoho naukovooho konhresu, do 160-richchia vid dnia narodzhennia Ivana Franka (Lviv, 22–24 veresnia 2016 r.): u 2 t.* Lviv: LNU im. Ivana Franka. (Vol. 1, pp. 350–394). (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (1997). Lviv u zhytti F. Vovka. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu: Zbirnyk naukovykh prats.* Lviv, 72–77. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (1997a). Nevhamovnyi Fedir Vovk. *Slovo i Chas*, 8, 24–30. Kyiv. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (1998). F. Vovk – vchenyi i hromadskiy diiach (Do 150-richchia vid dnia narodzhennia F. Vovka). *Zerna: Literaturno-mystetskyi almanakh ukrainsiv Yevropy*, 4/5, 247–252. Paryzh; Lviv; Tsvikau. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2011). Analiz dokumentiv i materialiv osobystoho naukovooho arkhivu Fedora Kindratovycha Vovka. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka*, 6, 106–123. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2011a). Providna rol F. Vovka, I. Franka, I. Rakovskoho, Z. Kuzeli, V. Kubiiovycha u formuvanni ukrainoznavchoho universumu entsyklopedychnykh znan. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii: Zbirnyk naukovykh prats.* Chernivtsi–Vyzhnytsia: Vyd-vo «Cheremosh». (Vol. 2 (32), pp. 188). (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2012). Analiz dokumentiv i materialiv osobystoho naukovooho arkhivu Vadyma Shcherbakivskoho. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka*, 7, 62–74. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2013). Ohliad malovidomykh arkhivnykh materialiv pro zhyttia i naukovu diialnist Mykoly Makarenka. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka*, 8, 75–81. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2013a). Petro Kurinnyi – doslidnyk starodavnoho Lvova. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 8, 82–97. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2015). Analiz dokumentiv i materialiv osobystoho naukovooho arkhivu Vadyma Shcherbakivskoho. *Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Vilnoho Universytetu*, 20. *Povidomlennia i dopovidi Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii: «SAPERE AUDE!» Ukrainskyi Vilnyi Universytet: 1945–2015 (Do 70-richchia diialnomy UVU v Nimechchyni) (Lviv, 8 zhovtnia 2015 r.)*. Miunkhen, 89–99. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2017). Arkheoloh, istoryk, mystetstvoznaveets, etnoloh, muzeieznaveets, pedahoh Vadym Shcherbakivskiy: emihrantska vikha tvorchoho zhyttiepysu ukrainskoho akademichnoho vchenoho, profesora (1922–1957). *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka*, 12, 86–167. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2017a). Naukova diialnist Vadyma Shcherbakivskoho v Ukrainskomu vilnomu universyteti (do 140-richchia vid dnia narodzhennia). *Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Vilnoho Universytetu*, 21, 245–263. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. O. (2017b). Naukovo-tvorcha, orhanizatsiina ta pedahohichna diialnist Vadyma Shcherbakivskoho uprodovzh emihrantskoho periodu zhyttia (berezen 1922 – sichen 1957 rokiv) (Do 140-richchia vid dnia narodzhennia). In V. O. Mytiuk (Ed.) *Rid Shcherbakivskykh – zvytiazhti ukrainskoi kultury: Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii (Ruzhyn Zhytomyr. obl., 22 veresnia 2017 r.)*. Vyshhorod: PP M. I. Serhiichuk, 98–171. (in Ukrainian).

Franko, A. D. & Franko, O. E. (1990). Fedor Kondrat'evich Vovk (Volkov). Biograficheskij ocherk. *Sovetskaya e`tnografiya*, 1, 86–95. (in Russian).

Franko, A. D. & Franko, O. E. (1997). Mezhdunarodny`e nauchny`e svyazi F. Vovka (Volkova). *Tradicii otechestvennoj paleoe`tnologii: Materialy` Mezhdunar. nauch. konf., posvyashh. 150-letiyu so dnya rozhd. F. Volkova (Vovka)*. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 19–21. (in Russian).

- Franko O. E. (1992). Ukrainiskij arxeolog M. V. Sibilev. *Materialy` nauchnoj konferenczii Instituta arxeologii*. Leningrad, 17–20. (in Russian).
- Franko, O. O. (1984). Akademik AN URSR P. P. Yefymenko (Do 100-richchia z dnia narodzhennia). *Ukrainskiy istorychnyy zhurnal*, 11 (284), 143–145. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (1987). Fond M. Ya. Rudynskoho v Naukovomu arkhivi Instytutu arkheolohii AN URSR. *Oblasna naukovo-praktychna konferentsiia, prysviachena 100-richchiiu vid dnia narodzhennia M. Ya. Rudynskoho (26–29 bereznia 1987 r.): Zbirnyk dopovidei i povidomlen*. Poltava, 36–39. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (1990). V. V. Khvoika y cherniakhivska kultura (do 140-richchia vid dnia narodzhennia). *Okhorona i doslidzhennia pamiatok arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava, 35–38. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (1991). Ohliad fondu «Muzei starozhytnosti pry Kyivskomu universyteti Sviatoho Volodymyra». *Archaeology*, 1, 145–147. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (1997). *Fedir Vovk*. Dzherela do novitnoi istorii Ukrainy. (Vol. 4, pp. 10–237). Niu-York: Ukrainiska Vilna Akademiia nauk (UVAN) u SSHA. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (1998). Naukova i suspilno-politychna diialnist Vadyma Shcherbakivskoho (do 120-richchia vid dnia narodzhennia). *Ukrainská Svobodná Univerzita (1921–1996). Vědecký sborník z konference, věnované 75 výročí založení university. Praha, 29–30 listopadu 1996 [Ukrainskyi Vilnyi Universytet (1921–1996). Naukovyi zbirnyk konferentsii, prysviachenoii 75-ii richnytsi zasnuvannia UVU. Praha, 29–30 lystopada 1996 r.]*. Praha, 45–55. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (2001). *Fedir Vovk – vchenyi i hromadskyi diiach*. Kyiv: Vyd-vo Yevropeiskoho un-tu. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (2006). Dolia naukovooho arkhivu V. Shcherbakivskoho. *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 116–125. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (2006a). Mizhnarodni naukovi zviazky Fedora Vovka: pohliad cherez stolittia. *Etnichna kultura ukraintsv*, 30–47. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (2006b). Naukova diialnist Fedora Vovka. *Ukrainskyi istorychnyy zhurnal*, 3 (468) (travencherven), 42–56. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. (2009). Analiz dokumentiv ta materialiv osobystoho naukovooho arkhivu Danyla Shcherbakivskoho. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka* 4, 68–79. (in Ukrainian).
- Franko, O. O. & Khomyn N. M. (2012). Naukova diialnist Viktora Petrova (40-i roky XX st.). *Visnyk Instytutu arkheolohii LNU im. Ivana Franka*, 7, 75–83. (in Ukrainian).
- Chernovol (Chornovol), I. V. (2010). Lysty Ye. Y. Sitsinskoho do S. S. Hamchenka. In L. P. Stanislavska (Ed.) *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoii 120-y richnytsi zasnuvannia Kamianets-Podilskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu-zapovidnyka*. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 262–265. (in Ukrainian).
- Shvydkyi, V. P. (2004). Hamchenko Serhii Svyrydovych. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (2: H–D, p. 48). Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Shovkoplias, I. H. (1969). *Rozvytok radianskoi arkheolohii na Ukraini (1917–1966)*. Bibliografiia. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Yanenko, A. (2016). Hamchenko Serhii Svyrydovych. *Istoriia muzeinoi arkheolohii USRR (1919–1934)*. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, pp. 65–66. (in Ukrainian).
- Yanenko, A. (2019). Lysty do Petra Kurinnoho: antolohiia budennoho v mizhvoiennomu misti. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 23, 436–450. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-436-450>. (in Ukrainian).
- Miller, M. (1956). *Archaeology in the USSR. Research Program on the USSR: Research Monograph series*, 3. New York. (in English).

Стаття: надійшла до редакції 19.08.2020
прийнята до друку 8.12.2020

SERHIY HAMCHENKO (1860–1932): DOCUMENTS AND MATERIALS
FROM PERSONAL ARCHIVE THROUGH THE PRISM OF NEW CONSIDERATION
OF CREATIVE BIOGRAPHY OF THE SCIENTIST

Andriy FRANKO¹, Oksana FRANKO²

¹ *Ivan Franko Institute of the National Academy of Science of Ukraine,
Dragomanov Str., 18, Lviv, 79005, Ukraine, e-mail: andrij.fran@gmail.com*

² *Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine, e-mail: oksanafranko39@gmail.com*

Through the prism of the latest, modern review of the scientific and creative biography of Ukrainian archaeologist, historian, ethnologist, publicist, museologist, vice-president of the All-Ukrainian Archaeological Committee (VUAK) of the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN) Serhiy Spyridonovych (Svyrydovych) Hamchenko his personal archive, which are stored in his personal fund (f. № 3) of the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (NA IA NASU) (Kyiv, fund № 3) are researched, analyzed and rethought.

Also information is represented (in a broad framework of timeless polylogue of scientists and epochs) about the activities of a tireless scientist from other official archives, manuscript collections, numerous publications of well-known experts in history, archaeology and source studying. Emphasized that archive fund of S. Hamchenko consists mostly of a collection of scientific manuscripts related mainly to archaeological research of sites located in Ukraine and Russia, which are devoted more to organization and conduct of archaeological excavations. There was also found S. Hamchenko's epistolary, official and report notes on the organization of museum study in Ukraine, works of the All-Ukrainian Archaeological Committee, notebooks, official documents, photographs and other «visual» materials, collections of books, magazines and newspapers, etc. It is confirmed that the significant share of these source studies «papers» has not been published to date.

Also the little-known archival materials of S. Hamchenko, which contained in the Scientific Archive of the St. Petersburg Branch of the Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences (IA RAS) were processed. On the base of studying of archival and historiographical sources an attempt is made to truthfully, comprehensively, holistically reproduce the socio-biographical aspects and creative features of the chronicle of the life and scientific activity of the extraordinary scholar. It was paid considerable attention to specific, sometimes controversial issues of scientific and source «biography», primarily important prosopographic nuances of adequate, final clarification of the exact dates and places of S. Hamchenko's birth and death (as well as the establishment of its medical cause).

The problem-thematic range of scientific interests of S. Hamchenko is extended from the Paleolithic, Neolithic, Bronze Age to the times of Kyivs'ka Rus'. The scholar have discovered 45 sites of Trypillia culture on the Southern Bugh river, conducted various archeological excavations mainly in Eastern and South-Eastern Volhyn', Podillya, Kyiv, Cherkasy, Dnipropetrovs'k, Kharkiv, Odessa, Bessarabia regions and other places of Ukrainian and Russian territory (Gulf of Finland area near Sestroretsk near St. Petersburg).

It is confirmed that documents and archival materials related to the biography of S. Hamchenko is an integral part of the national cultural heritage and serve as an important authentic, factual source for a full, holistic study of the multifaceted history of archeology, ethnography, ethnology and museum studies in Ukraine at the end of the XIX th century – in the first third of the XX th century.

Key words: Serhiy Hamchenko, history of archeology, museum studies, ethnography, local history, ethnology, All-Ukrainian Archaeological Committee (VUAK), epistolary, intellectual community.